

Rosenianismens indgang i det danske vækkelseslandskab¹

Flemming Kofod-Svendsen

pastor emeritus, phd., forh. folketingsmedlem og minister

kofodsvendsen@gmail.com

Resumé:

Artiklen begynder med det åndelige liv i Helsingør inden rosenianismens komme. Derefter beskrives rosenianismens oprindelse i Sverige. Så følger rosenianismens komme til Danmark. Derefter beskrives dens virkninger i Helsingør og Nordsjælland. Så omtales den svenske indvandring. Derefter rettes fokus mod det åndelige liv i Københavnsområdet, og den hollandske indvandring beskrives. Rosenianismen når København. Luthersk Missionsforening i København etableres. Rosenianismen når Bornholm og Jylland. Sluttelig beskrives Luthersk Missionsforenings organisatoriske fremvækst i forskellige dele af Danmark. Artiklen indeholder fire ekskursioner.

Keywords:

Rosenianisme, den svenske indvandring, de hollandske indvandrere. Luthersk Missionsforenings fremvækst.

Indledning

I denne artikel skal undersøges, hvad der gik forud for oprettelsen af Bornholms Forening til Evangeliets Fremme i 1868, der i 1869 blev til Luthersk Missionsforening til evangeliets fremme i

¹ Artiklen er tidligere publiceret som fagfællebedømt artikel i Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, (Rønne: ELM-forlag 2020), 12-77. Artiklen er formelt tilpasset *eMissio*, hvilket ses på første side af artiklen. Oversigtskortet i artiklen er lavet af Carsten Hestbech.

Danmark. Hvornår, hvordan og i hvilken kontekst kom Rosenius' budskab første gang til forskellige steder i Danmark? Til sidst gives en kort skitse over Luthersk Missionsforenings fremvækst i de enkelte områder af Danmark.

Den engelske menighed i Helsingør og dens virkningshistorie

I 1781 blev den første anglikanske menighed i Danmark grundlagt i Helsingør.² Selv om der er lidt uenighed om detaljerne, tyder alt på, at det var repræsentanter for den engelske menighed, der var initiativtagere til de tidlige søndagsskoler i Danmark omkring 1830 i henholdsvis Helsingør og Lyngby.³ Da man begyndte gudelige forsamlinger i Fredensborg-Asminderød omkring 1830, blev de fra 1834-1835 understøttet af nogle af de engelske damer fra den engelske menighed i Helsingør.⁴ Da Bone Falck Rønne (1764-1833) efter stiftelsen af Det Danske Missionsselskab i 1821 indledte samarbejde med Brødremenigheden/Brødresocietetet i København om en missionsindsats på Grønland med blandt andet bibel- og traktatformidling på grønlandsk, fik Rønne gennem sin gode ven Chargé d'Affaires Browne kontakt til den engelske menighed i Helsingør, der beredvilligt støttede missionsindsatsen.⁵

Bone Falck Rønne blev overbevist om, at han i tillæg til sine gudstjenester skulle holde bibelforklaringer i private hjem søndag eftermiddag. Den 25. februar 1821 holdt han den første bibellæsning i sit sogn. Da tilstrømningen hurtigt blev så stor, at bibellæsningerne ikke kunne holdes i et privat hjem, var Rønne på udkig efter et større lokale. Rønne fik da øje på et lyststed i Taarbæk, som de engelske grossererere Watt og Gordon ejede. De ønskede ikke at udleje deres lysthus, men de

² J.W.G. Norrie, "De britiske menigheder i Helsingør", *Personalthistorisk Tidsskrift* 61 (1940), 77-106. Om baggrunden for fremvæksten af den engelske menighed: Flemming Kofod-Svendsen, kronik "Helsingør som international by", *Kristeligt Dagblad* 119, 25.08. (2015).

³ J. Steen og H. Hoffmeyer, *Kirkelig Forening for Indre Mission i København 1865-1915* (København: Lohse, 1915), 36; Svend Borregaard, *De Børn Gud gav os. En hilsen fra Københavns Søndagsskoleudvalg* (København: Lohse, 1950), 14-18; Paul Nedergaard, *En dansk præste- og sognehistorie, Københavns Stift, hefte 6* (København: Lohse, 1951), 414; Elith Olesen, *Børn og unge i dansk kirkeliv* (København: De Unges Forlag, 1958), 27-30; Paul Holt, *Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark gennem 100 år 1861-1961* (København: Lohse, 1961), 72; Jens Kr. Pedersen, "Årene 1883-1983" i *100 år i tjeneste*, redigeret af H. Jensmark (Fredericia: Børnegudstjenesten, 1983), 13; forfatter ukendt, "Søndagsskolens start i England og udbredelse til andre lande" i *Søndagsskoler i 130 år*, redaktør ukendt (Fredericia: Danmarks Folkekirkelige Søndagsskoler, 2014), 19.

⁴ Knud Banning, *Forsamlinger og mormoner* (København: G.E.C. Gad, 1960), 71. Ved Grundloven af 1849 blev der indført religionsfrihed i Danmark. Den 14. juni 1850 ankom den første mormonmissionær til København, og få måneder senere blev den første mormonmenighed etableret. I de følgende år voksede antallet af mormoner takket være en betydelig missionsvirksomhed. Da dr.theol. H.L. Martensen (1808-1884) i 1854 tiltrådte som biskop over Sjællands Stift, udsendte han et Cirkulære til stiftets provster, hvor han dels bad om en redegørelse for mormonismens stilling i de enkelte provstier og dels om en redegørelse for de gudelige forsamlingers udbredelse og især deres stillingtagen til folkekirkens lære, gudsdyrkelse og læreembede i de enkelte provstier. Provsterne anmodede så sognepræsterne om en redegørelse fra de enkelte sogne. Alle disse redegørelser, som Knud Banning (1924-2008) udgav i 1960, er et vigtigt kildemateriale til at følge Den Gudelige Forsamlingsbevægelse i de enkelte sogne.

⁵ J. Oskar Andersen, *Festskrift* (København: I hovedkommission hos Lohse, 1921), 143-148.

ville gerne sælge det. Selv om Rønne ikke kendte de to englændere fra den engelske menighed i Helsingør, tog han 05.03.1821 ind til de to grossererere på deres kontor i København. Resultatet af mødet blev, at de to grossererere forærede Rønne deres ejendom, som han kaldte *Haabet* og brugte til at holde bibellæsninger i.⁶

Vilhelm Edmund Vigo Wright (1849-1908) var opvokset i en familie i Helsingør tilknyttet den engelske menighed. Han fik sit åndelige gennembrud i England. Han var en ener, der brændte efter at fortælle andre om Jesus Kristus. Han var initiativtager til gårdmission efter engelsk mønster og til midnatsmission, ligesom han var aktiv i søndagsskolearbejdet. Han blev den første Scripture Union sekretær i Danmark 1883-1908. Han var tolk, da Lord Radstock (1833-1913)⁷ i 1879 talte ved den stort anlagte vækkelseskampagne i København.⁸

Den gudelige forsamling i Helsingør

To brødre Christian Schubell (1760-1848) og Gotfred Schubell (1781-1871) var indvandret fra Frankfurt an der Oder i Preussen til Helsingør, hvor de havde slået sig ned som bødkere.⁹ Den 5. april 1792 blev Christian Schubell i Sankt Olai Kirke gift med Ingeborg Villads, enke efter Johan Villads.¹⁰

⁶ Andersen, *Festskrift*, 124-131; Theodor Løgstrup, *Det danske Missionselskabs Historie*, (København: Bethesdas Boghandel, 1907), 7-9; Niels Bundgaard, *Det danske Missionselskab I* (København: Det danske Missionselskab, 1935), 21-22; Harald Nielsen, *Bone Falck Rønne* (Frederiksberg: Dansk Missionsråd, 2014), 116-118. Nielsen oplyser, at Rønne har beskrevet hele forløbet om erhvervelsen af Haabet i sin dagbog. Haabet kan kaldes Danmarks ældste missionshus; Jørgen Falk Rønne, *Det første blad af Indre Missions Historie i Danmark* (København: H. Hagerup, 1929), 66-68.

⁷ Om Lord Radstock: Elith Olesen, *De frigjorte og trællefølket* (Frederiksberg: Anis, 1996), 61, 67, 112, 132, 187, 212-213, 217, 233, 241-243, 289, 344, 355, 357, 445, 669, 682, 693, 747; Lars Österlin, *Stockholms Väckelsen kring Lord Radstock* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse, 1947); Torsten Bergsten, "Till belysning av Lord Radstocks verksamhet i Sverige. Brev från och till Emil Melander", *Kyrkohistorisk Årsskrift* 47 (1947), 244-285; Nikolai Leskov, *Schism in High Society. Lord Radstock and his Followers* (Nottingham: Bramcote, 1995); David Fountain, *Lord Radstock and the Russian Awakening* (Southampton: Mayflower Christian Books).

⁸ M. Thomsen, Gaardmissionær R.B. Clausen (København: Bethesdas Boghandel, 1904), 39; P. Høyer-Christensen, Gaardmissionær Rasmus Buch Clausen (København: Lohse, 1942), 29-45; Paul Holt, *Nød dem – Kirkelig Forening for Indre Mission i København gennem trekvart Aarhundrede* (København: Bethesdas Boghandel, 1940), 70-79; Flemming Kofod-Svendsen, "Bibellæsning i Danmark" i *Teologi med hjertet*, redigeret af Lars Jensen et al. (København: DBI, 2001), 48; Higgins, A.K. *British families in Denmark* (København: Den engelske kirkes arkiv, 2007). Niels Ove Rasmussen [Vigilius] (1931-2002) tog i 1966 initiativ til at forny Scripture Unions arbejde i Danmark under navnet Bibellæser-Ringen (Kofod-Svendsen, "Bibellæsning i Danmark", 58-63); Christian Gad, *Da vi var unge* (København: De Unges Forlag, 1928), 25.

⁹ Martinus Svaabeck, Andreas Rønne og Christian Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade skrevet af nogle af Foreningens Venner* (Rønne: Luthersk Missionsforening, 1922), 63; Kaj Baagø, "Vækkelse og Kirkeliv i København og Omegn. Bind I" i *Vækkelsesernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede*, redigeret af Anders Pontoppidan Thyssen (København: G.E.C. Gad, 1960), 156. En bødker var en håndværker, der lavede tønder, fade og lignende af træstaver.

¹⁰ Sankt Olai Sogns *elektroniske kirkebog*. I kirkebogen blev Ingeborg Villads tituleret "enkemadam" og karakteriseret som "dydelig og gudfrygtig". Johan Villads havde i 1773 købt ejendommen Stjernegade 6, der lå midt i Helsingørs gamle bydel og må formodes at være opført cirka 1750. Som enke stod Ingeborg Villads i nogle år som ejer af Stjernegade 6, men efter hendes ægteskab med Christian Schubell, stod han fra 1801 som ejer af ejendommen

I 1820'erne støttede brødrene Schubell Det Danske Missionsselskab.¹¹ Ann Chapmann, datter af den britiske vicekonsul William Chapmann, var stærkt præget af den evangeliske vækkelse i England, og hun var ivrig til at uddele traktater og læse i Bibelen for vicekonsulens tjenestepige Rosine Engler. På en rejse til København mødte Rosine Engler tilfældigvis Gotfred Schubells datter Ingeborg (født 1817), der var åndeligt søgende. Ingeborg Schubell havde i København fået kontakt med grundtvigske kredse, hvorfra hun havde sin religiøse påvirkning. Ved mødet med Ingeborg Schubell følte Rosine Engler sig først for alvor vakt. Mødet mellem de to kvinder førte til, at de begyndte at holde opbyggelsesmøder sammen. Disse møder blev snart udvidet til egentlige gudelige forsamlinger hos Ingeborg Schubells familie. Af og til samledes de vakte formentlig også i nogle af de engelske hjem.¹² Ifølge Kaj Baagø begyndte de gudelige forsamlinger i Helsingør omkring 1835-1836.¹³ Sognepræst ved Sct. Olai Kirke, Johan Carl Johansen, karakteriserede den gudelige forsamling i sin indberetning til biskop Martensen i 1854 som ”af lidt pietistisk eller methodistisk Karakter”.¹⁴ Pastor Johansen tilføjede, at initiativtagerne var nogle formuende og i moralsk henseende ærværdige engelske familier, der ved privat bibellæsning og udbredelse af religiøse traktater søgte at fremme det religiøse liv. Ifølge Kaj Baagø uddelte de engelske familier de traktater, som Bone Falck Rønne udgav på sit traktatselskab.¹⁵ Også danske vakte var aktive i de gudelige forsamlinger i Helsingør. Sognepræst Johansen understregede, at de ikke var separatister, men tværtimod flittige kirkegængere, og nogle af dem hørte til hans bedste venner.¹⁶ Flere af de vakte danskere, der kom til de gudelige forsamlinger i Helsingør, skal kort omtales.

Lægprædikanten Niels Johansen (1815-1899) var i 1838-1840 soldat ved ”Kronens Regiment” i Helsingør. Niels Johansens far Johan Nielsen (1789-1867) blev omvendt og var aktiv inden for den

(Helsingør kommunes bygningsarkiv). Jeg vil gerne takke ingeniør Jørgen Paaske Jørgensen (født 1938) for stor hjælp under arbejdet med Helsingør kommunes bygningsarkiv.

¹¹ Baagø, *Vækkelse*, 156-157, hvor det nævnes, at både Christian Schubell og Gotfred Schubell står opført i Det Danske Missionsselskabs regnskaber i 1827.

¹² Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 64; Baagø, *Vækkelse*, 156-157; Banning, *Forsamlinger*, 64.

¹³ Baagø, *Vækkelse*, 156.

¹⁴ Banning, *Forsamlinger*, 64.

¹⁵ Baagø, *Vækkelse*, 156. Bone Falck Rønne oprettede i 1820 Lyngbye evangeliske Traktat-Selskab, som han i 1829 kaldte Det Danske Traktatselskab. Om den nærmere begrundelse for oprettelsen af Traktatselskabet: Falk Rønne, *Det første blad af Indre Mission*, 62-63. De første traktater, Rønne udsendte, var oversat fra engelsk og havde et vækkende og opbyggeligt indhold. Nogle traktater bragte også informationer om verdensmissionen. Men Traktatselskabet forsvandt ud af historien efter Rønnes død (Andersen, *Festskrift*, 117-120; Nielsen, *Bone Falck Rønne*, 102-105, 164). I 1857 stiftedes Forening for gudelige Smaa Skrifers Udbredelse (Det danske Traktatselskab), der snart blev præget af folk med tilknytning til Indre Mission, blandt andet sognepræst Carl Asschenfeldt-Hansen (1856-1934). I 1907 udsendte det *Om Brugen af Guds Ord* af Carl Olof Rosenius.

¹⁶ Banning, *Forsamlinger*, 64.

gudelige forsamlingsbevægelse på Fyn,¹⁷ hvor han snart blev en af forsamlingsbevægelsens dygtigste talere og ledere.¹⁸ Niels Johansen kendte således de vakte kredse fra sin barndom. Som 16-årig tjente Niels Johansen på gården hos vækkelseslederen Ole Peter Holm Larsen¹⁹ (1802-1873) på Skræppenborg, hvor han oplevede sin personlige omvendelse. Han begyndte tidligt at optræde som offentlig taler og sjælesørger i forsamlingsbevægelsen. Han følte sig kaldet til at tale med hvert menneske, han mødte på sin vej, om omvendelsens nødvendighed. Nogle gange talte far og søn ved samme møde. I 1837 udsendte Niels Johansen et skrift på 24 sider *Herrens Ord i de sidste Verdens Dage, eller en liden frimodig Bekjendelse*.²⁰ I de foregående måneder var flere i den gudelige forsamlingsbevægelse blevet forfulgt og fængslet for overtrædelse af Konventikelplakaten.²¹ I meget

¹⁷ Frederik Nygård, *Kristenliv i Danmark* (Kjøbenhavn: G.E.C. Gad, 1897), 393-398, 419-421; Louis Blauenfeldt, *Sennepestæets Rod* (København: Indre Mission, 1913), 58-63.

¹⁸ Emil Larsen, "Lægprædikant Niels Johansens omtumlede tilværelse", *Kirkehistoriske Samlinger* (1973), 187.

¹⁹ Ludvig Schrøder, *Peter Larsen Skræppenborg* (Fredericia: Lohse, 1991 [1875]).

²⁰ Larsen, "Lægprædikant Niels Johansens omtumlede tilværelse", 188, 192.

²¹ Konventikelplakaten for Danmark-Norge blev kundgjort 13.01.1741 som en forordning om, "hvorvidt gudelige Forsamlinger uden for den offentlige gudstjeneste må tillades". Den er præget af en ejendommelig dobbelthed. På den ene side er det helt klart, at forordningen ikke forbyder privat opbyggelsesvirksomhed. Tværtimod understreger den, at det er et normalt behov, som bliver imødekommet ved sådanne forsamlinger. Men på den anden side er det også klart, at forordningen vil regulere den private opbyggelse, sådan at den for det første kommer i en ret samklang med de officielle gudstjenester, og for det andet at den kommer under gejstlighedens kontrol. Det er altså snarere en positiv tilskyndelse til en rigere samling om ordet end en negativ tilbagevisning af den private opbyggelse, som vi står over for med forordningen af 13.01.1741. Man havde formuleret ikke mindre end 17 paragraffer til at regulere den frie mødevirksomhed uden for gudstjenesten. Møderne burde fortrinsvis holdes om søndagen, men de kunne også tillades på andre dage. Normalt skulle de finde sted under overopsyn af en præst for at sikre, at mødevirksomheden foregik i den rette luthersk-pietistiske ånd. Hvis præsten var forhindret i at deltage, kunne han sende en anden, som på hans ansvar skulle holde opsyn med, at alt foregik sømmeligt, og at der frem for alt ikke forekom nogen falsk lære. Det var ikke tilladt i større forsamlinger, at en lægmand fik ordet for at udlægge Bibelen og dermed lære andre. I det hele taget skulle der helst ikke være for mange til stede, og hvis der var flere end husstanden, skulle mænd og kvinder samles hver for sig. Præsten skulle i alle tilfælde være informeret om sådanne sammenkomster rundt om i hjemmene. Forordningen indeholdt en stærk anbefaling til at styrke husandagten i hjemmene, og præsterne kunne heller ikke være i tvivl om, at de fik en klar opfordring til at være mere aktive med at arrangere opbyggelige møder med bibeltimer i tillæg til gudstjenesterne. Den pietistiske Christian VI (konge: 1730-1746) lovede, at menighederne skulle få varmhjertede, pligtopfyldende og virksomme præster, og de skulle så være den bedste garanti for, at vækkelsen forblev inden for kirkens rammer. Med stærke ord fordømte Konventikelplakaten al virksomhed af omrejsende prædikanter. Man skulle ikke forlade sit kald og sin stand for at trænge sig ind i en gerning, som den offentlige præstestand havde ansvar for. Præsterne blev samtidig mindet om, at de skulle udvise forsigtighed og besindighed, når de så sig nødsaget til at gribe ind over for ureglementeret virksomhed, og det blev udtrykkelig forbudt at forstyrre mødevirksomhed med opløb og pøbelstrejker. Konventikelplakaten, der findes optrykt i Nygård, *Kristenliv*, 439-448, betød, at det kirkelige embede endnu engang sejrede over det almindelige præstedømme. Konventikelplakaten, der havde til formål at fremme en kirkelig pietisme og bekæmpe ukirkeligt sværmeri, blev af flere af de senere rationalistiske præster brugt mod Den Gudelige Forsamlingsbevægelses prædikanter og arrangementer.

I modsætning til de fleste andre af tidens forordninger indeholdt Konventikelplakaten ingen bestemmelser om straf for dem, som forbrød sig mod disse regler. Det bidrog også til en vis uklarhed i fortolkningen af de enkelte bestemmelser. Det varede da heller ikke længe, førend det viste sig, at der kunne blive ganske meget spillerum for et subjektivt skøn hos myndighederne, når det gjaldt om at anvende loven. Derfor var der ingen konsekvent linje i forholdet til de mere eller mindre sværmeriske retninger under statspietismen. Man kan for eksempel konstatere, at pietistiske konger og biskopper havde en noget svingende holdning til herrnhutismen. Under rationalismen var der rationalistiske præster, der brugte Konventikelplakaten meget rigoristisk mod de vakte og deres gudelige forsamlinger, mens andre rationalistiske præster var meget uenige med de vaktens pietisteri, som de kaldte det, men samtidig satte de kikkerten for det blinde øje på grund af deres tolerance eller snarere frisindede holdning. Christian VIII ophævede i

kraftige vendinger kritiserede Johansen både den gejstlige og den verdslige øvrighed. Da politimesteren i Odense hørte om pjecen, greb han straks ind og beslaglagde hele oplaget på 500 eksemplarer. Skriftet blev brændt. Johansen blev idømt fængsel i fire dage samt 100 rigsdaler i bøde. Johansen var soldat i Helsingør og med i den gudelige forsamling i byen, da underrettsdommen blev fældet. Dommen blev anket til Landsoverretten, der nedsatte straffen til 100 rigsdaler og censur. Bøden blev betalt af dronning Caroline Amalie (1796-1881), gift med Chr. VIII (konge 1839-1848).²²

Johansen var en belæst mand med en naturlig veltalenhed. Når han talte, lyttede folk, og hans vidnesbyrd gjorde et stærkt indtryk, hvor han kom frem.²³ Johansen færdedes meget blandt de vakte i byen, hvor han følte sig hjemme og var velanskrevet.²⁴ Han kendte også den engelske konsul Francis Colemann Macgregors familie, som han fik en tilknytning til, idet hans søster Edel Margrethe (født 1820) blev gift med købmand J. Nielsen, tidligere kontorbud ved konsulatet.²⁵

En anden fynbo, bonden Hans Andersen, Vejstrup, var i efteråret 1837 på manøvre i Helsingør. Han kom også i den gudelige forsamling, hvor han holdt ”ret opbyggelige foredrag”, som det blev udtrykt i sognepræst Fischers indberetning i 1854 fra Sct. Mariæ Sogn i Helsingør til biskop H.L. Martensen.²⁶ Andersen var i kontakt med magister Jacob Christian Lindberg (1797-1857), hvis salmebog *Zions Harpe* han skaffede til brug i kredsen i Helsingør.²⁷

I 1838 besøgte den vakte seminarielærer Peder Kjellerup Algreen (1807-1877) på gennemrejse den gudelige forsamling i Helsingør. I et brev af 24. november 1838 til Jacob Lindberg beskrev han, at han havde været glad for at møde de kristne i Helsingør. Her omtalte han særlig en bødkerfamilie, hvis navn han havde vanskeligt ved at huske og nu havde glemt, men han mente at huske, at det var en tysk familie. Han havde også været glad for at møde Johansen, som han huskede som en meget alvorlig kristen.²⁸

Jens Larsen (1804-1874) blev født i Tikøb Sogn i Nordsjælland. Han kom i smedelære og blev i 1827, 22 år gammel, viet i Tikøb Kirke til Kirstine Joensdatter, 35 år gammel, enke efter smed Jens Nielsen i Jonstrup, Tikøb. Her boede han, til han i 1850 flyttede til Kirke Værløse, og det var under

praksis Konventikelplakaten i 1839; formelt blev den ophævet i 1848, og Grundloven af 1849 sikrede religions- og forsamlingsfrihed. I Norge blev Konventikelplakaten ophævet i 1842 og i Sverige i 1858. I Sverige var den blevet indført i 1726, 15 år tidligere end den blev indført i Danmark-Norge.

²² Kaj Baagø, *Magister Jacob Christian Lindberg* (København: G.E.C. Gad, 1958), 274, 285; Holt, *Indre Mission 100 år*, 81; Larsen, "Lægprædikant Niels Johansens omtumlede tilværelse", 192-194.

²³ Holt, *Indre Mission 100 år*, 80-83; jævnfør Banning, *Forsamlinger*, 70.

²⁴ Larsen, "Lægprædikant Niels Johansens omtumlede tilværelse", 194.

²⁵ Larsen, "Lægprædikant Niels Johansens omtumlede tilværelse", 195.

²⁶ Banning, *Forsamlinger*, 67; Baagø, *Vækkelse*, 157.

²⁷ Baagø, *Vækkelse*, 157. Om *Zions Harpe*: Jørgen Kjærgaard, *Salme Håndbog I* (København: Det Kgl. Vajsenhus', 2003), 166-167.

²⁸ Baagø, *Vækkelse*, 157-158.

betegnelsen ”smeden fra Kirke Værløse”, at han var med til at stifte Indre Mission i 1853.²⁹ Han blev ansat som den første indremissionær³⁰ og blev kendt over hele landet. Jens Larsen kom 1841 i Ålsgårde nordvest for Helsingør i kontakt med en fynsk familie, som havde tilknytning til den fynske vækkelse. Familien havde i længere tid haft lyst til at holde forsamlinger, men havde ikke mod til at begynde – for hvad ville naboerne sige? Ann Chapmann opmuntrede dem, så de kom i gang med at holde forsamlinger. I denne kreds virkede Johansen sammen med en lærersøn Møller fra Stevns som prædikanter.³¹ I denne kreds hørte Jens Larsen Johansens forkyndelse og flere salmer af Brorson, som fik stor åndelig betydning for ham. Larsen blev omvendt og åbnede snart sit eget hjem for forkyndelsen af Guds ord, og da han blev opfordret, begyndte han selv at tale Guds ord.³² Larsen blev i den følgende tid den ledende inden for vækkelsen, der hurtigt bredte sig i de nærmeste sogne lige til Kirke Værløse ”saagodt som ved denne ene Mand”.³³ Om den gudelige forsamling i Helsingør mente Baagø, at den ikke syntes at have sat sig varige spor.³⁴ Af Luthersk Missionsforenings og Evangelisk-Luthersk Missionsforenings jubilæumsskrifter fremgår det imidlertid, at den første Luthersk Missionsforenings forsamling i Danmark er vokset ud af den gudelige forsamling i Helsingør.³⁵

Rosenius og Ahnfelt

I Sverige blev Carl Olof Rosenius (1816-1868) den åndelige leder af den store religiøse folkevækkelse, der prægede svensk kirkehistorie fra cirka 1840.³⁶ Præstesønnen Rosenius kom, da

²⁹ Louis Blauenfeldt, *Den Indre Missions historie. Et Festskrift* (København: Kirkelig Forening for Den Indre Mission i Danmark, 1912), 1-12; Holt, *Den Indre Mission 100 år*, 85-100; Kurt Larsen, *En bevægelse i bevægelse* (Fredericia: Lohse, 2011), 31-39.

³⁰ Enkelte gange bruges betegnelsen "indenrigsmisionær", se for eksempel Elith Olesen, "Kup eller redningsaktion? Omkring tilblivelsen af Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark 1861", *Kirkehistoriske Samlinger* (1983/84), 54.

³¹ Meddelt af en Lægmand i det nordlige Sjælland, "Om Opvækkelsen i Omegnen af Tikjøb", *Den Indre Missions Tidende* 10, nr. 21 (1863), 337-338. Den Indre Missions Tidende er udgivet siden 1854.

³² Blauenfeldt, *Sennepstræets rod*, 96; Nedergaard, *Præste- og sognehistorie*, 421; Holt, *Indre Mission 100 år*, 83; en Lægmand, "Om Opvækkelsen i Omegnen af Tikjøb", 338; Esper F. Thidemann Nielsen, *Jens Larsens virksomhed indenfor den tidligste Indre Mission indtil cirka 1861* (3-mdrs-opgave i kirkehistorie, Aarhus Universitet 1977), 2-4.

³³ "Om Opvækkelsen i Omegnen af Tikjøb", 338; Baagø, *Vækkelse*, 158-159.

³⁴ Baagø, *Vækkelse*, 158.

³⁵ Martinus Svaabeck, Andreas Rønne og Christian Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918*.

Mindeblade, 63; Frits Larsen, Carl Poller og L.F. Christiansen, *Luthersk Missionsforening gennem 75 aar 1868-1943*.

En hilsen til venner (København: Luthersk Missionsforening, 1943), 38; *Mindeskrift for Evangelisk-Luthersk*

Missionsforening paa Bornholm (Rønne: Evangelisk-Luthersk Missionsforening, 1942), 7. Jeg vil gerne takke

forhenværende generalsekretær i Luthersk Missionsforening, cand.theol. Leif Rasmussen (født 1938) og forhenværende

afdelingsleder i Amtsskatteinspektoratet i Hillerød Samuel Roswall (født 1938) for gode råd, værdifulde kommentarer

og informationer fra Luthersk Missionsforenings arkiv og forhenværende landssekretær Paul Otto Kjølner (født 1944)

for gode råd, værdifulde kommentarer og informationer fra Evangelisk Luthersk Missionsforenings arkiv.

³⁶ Flere har skrevet, at Rosenius er den, der har betydet mest for det åndelige liv i Sverige siden reformationen, for eksempel Ernst Lönegren, *C.O. Rosenius* (Stockholm: P.A. Norstedt & Söner, 1913), 2; Gustaf Brandt, "Carl Olof

han ville påbegynde det teologiske studium, ud i en stor åndelig krise med tvivl om Guds eksistens og Bibelens guddommelige sandhed og så videre.³⁷ I den situation fik han sjælesørgerisk hjælp af den skotskfødte, oprindelig prebyterianske metodist-missionær³⁸ *George Scott* (1804-1874),³⁹ der var kommet til Sverige 1830⁴⁰ og på den tid var den åndelige leder af et livskraftigt evangeliserende arbejde i Stockholm.⁴¹

Scotts primære arbejde var at være præst for en metodistisk menighed af indvandrede englændere⁴², men som den dynamiske organisator han var, udførte han også et evangeliserende arbejde blandt svenskerne. Scott arbejdede således for bibelspredning og evangelisk traktatmission,⁴³ ligesom han gjorde en pionerindsats for ydre mission. Han medvirkede således i 1834 til at starte udgivelsen af en *Missions-Tidning* og til oprettelsen af *Svenska Missionssällskapet* i 1835.⁴⁴ Scott ydede ikke alene Rosenius sjælesørgerisk hjælp, men blev også opmærksom på Rosenius' evner og fik ham knyttet til sit arbejde, ligesom Scott også knyttede andre medarbejdere til sit arbejde, som fik betydning for den kirkehistoriske udvikling.⁴⁵ Det gælder for eksempel Anders Wiberg (1816-1887).⁴⁶

Rosenius. Ur ett utkast till en Rosenii-biografi" (Uppsala: Särtryck ur *Kyrkohistorisk Årsskrift*, 1915), 332; Hjalmar Holmquist, "C.O. Rosenius' universitetsår" i *Studier tillägnade Magnus Pfannenstill* (Lund: Gleerup 1923), 66.

³⁷ Amy Moberg (1826-1905, Rosenius' sekretær) og Lina Sandell-Berg (1832-1903), *Teckning af Carl Olof Rosenii lif och verksamhet* (Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, 1868), 34-42; Chr. Dick oversatte i 1869 til norsk *Tegning af Carl Olof Rosenii Liv og Virksomhed*, der blev udsolgt, men senere genudgivet i Danmark (Skjern: Evangelisk-Luthersk Missionsforening, 1905); Holmquist "C.O. Rosenius' universitetsår", 62-75; Sven Lodin, *Carl Olof Rosenius i unga år* (Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, 1933), 257-296.

³⁸ Gunnar Westin, *George Scott och hans verksamhet i Sverige I* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse, 1929), 120, 122, 125-129.

³⁹ Moberg og Sandell, *Rosenii lif och verksamhet*, 46-47; Lodin, *Rosenius i unga år*, 327-364.

⁴⁰ Westin, *George Scott*, 167.

⁴¹ Westin, *George Scott*, 199-230, 345-504.

⁴² Fra begyndelsen af 1800-tallet var der i Stockholms området begyndt et industrielt opsving, som krævede udenlandsk kapital og kompetence. Den engelske ingeniør og erhvervsmand Samuel Owen (1774-1854) kom til Stockholm for at lede en mekanisk virksomhed, hvor det første dampskib blev bygget. Som aktiv og nidkær metodist havde Owen sørget for, at metodistprædikanten Joseph Rayner Stephens (1805-1879) fra 1826 blev religionslærer for de engelske familier. De engelske metodister sendte Stephens som missionær til Stockholm. Da det stred mod den svenske religionslovgivning, at der ankom metodistmissionærer til Sverige, blev Stephens hos de svenske kirkelige myndigheder registreret som religionslærer for englændere bosat i Sverige. I december 1826 indrettede metodisterne en pavillon med plads til 200-300 mennesker til Sveriges første "Engelska, Wesleyanska Metodistiska" kapel. Til Stephens engelske gudstjenester kom der hurtigt adskillige svenskere, blandt andet en del studerende. I december 1827 begyndte Stephens også at prædike på svensk. Da blev det engelske kapel, som det blev kaldt, sprængfyldt, og flere måtte gå forgæves. Stephens havde aldrig altergang i forbindelse med sine gudstjenester. 1829 vendte han tilbage til England (Westin, *George Scott*, 92-115, 665-672; Lodin, *Rosenius i unga år*, 299-302; Anders Jarlert, *Sveriges Kyrkohistoria 6* (Stockholm: Verbum, 2001), 131.

⁴³ Westin, *George Scott*, 246-264.

⁴⁴ Westin, *George Scott*, 311-332; Bengt Sundkler, *Svenska Missionssällskapet 1835-1876* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse 1937), 45-50; Lodin, *Rosenius i unga år*, 297-394; Sture Järpemo, *Väckelse och kyrkans reform*, (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 1977), 24-27; Jarlert, *Sveriges Kyrkohistoria 6*, 115, 133.

⁴⁵ Westin, *George Scott*, 505-549.

⁴⁶ Utgifvarne, *Anders Wibergs lif och verksamhet* (Stockholm: Tryckningskommitténs expedition 1916).

Scott havde store planer om ved hjælp af de nye medarbejdere at blive leder af et vækkelsesarbejde i Sverige.⁴⁷

På initiativ af Scott blev det besluttet at udgive et evangelisk, opbyggeligt og upolemisk månedsblad, der på Scotts krav fik navnet *Pietisten*.⁴⁸ Som navnet signalerede, skulle bladet fremme gudsdyrkelse. *Pietisten* udkom første gang i januar 1842 med Scott som redaktør og Rosenius som medarbejder.⁴⁹

I 1841 rejste Scott til USA, hvor han besøgte og forhandlede med *The Foreign Evangelical Society*, der gav tilsagn om at aflønne to bymissionærer i Stockholm/Sverige, der skulle arbejde under Scotts ledelse. Rosenius blev således fra 1842 ansat af *The Foreign Evangelical Society* i New York som bymissionær i Stockholm. Denne ansættelse med økonomisk understøttelse varede til 1863, idet Scott fik udvirket, at ansættelsen fortsatte, selv om han forlod Sverige.⁵⁰ Ansættelsen fra Amerika betød to ting for Rosenius. Han fik økonomisk mulighed for at virke som fuldtids lægmandsprædikant på den svenske kirkes bibelsk-lutherske fundament, men uafhængigt af de kirkelige myndigheder og sognegrænser. Samtidig så han det sådan, at Scott havde formidlet et ydre kald til ham.

Da Rosenius som Scotts medhjælper var begyndt at prædike og holde bibeltimer, blev han kritiseret for ikke at have afsluttet sine teologiske studier og være blevet kaldet og ordineret præst i Svenska Kyrkan, så han kunne blive retteligt kaldet (*rite vocatus*), som det er foreskrevet i artikel 14

⁴⁷ Utgifvarne, *Anders Wiberg*, 20; Westin, *George Scott*, 542-543.

⁴⁸ Fra flere sider var der modvilje mod navnet *Pietisten*, og i de tre første numre, hvor Scott var redaktør, havde han i hvert nummer et forsvar for navnet (Westin, *George Scott*, 623-624 note 23).

⁴⁹ Moberg og Sandell, *Rosenius' liv och verksamhet*, 72-79; om *Pietistens* målsætning og historie: Westin, *George Scott*, 622-623; Gunnar Westin, *Svensk lutherdom i brytningstider* (Uppsala: J.A. Lindblad 1949) 178-190; Jarlert, *Sveriges Kyrkohistoria* 6, 139.

⁵⁰ Gunnar Westin, *Ur den svenska folkväckelsens historia och tankevärld II*. Brev från C.O. Rosenius till hans vänner i Amerika (Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, 1931), 9-23; Sven Lodin, *C.O. Rosenius, hans liv och gärning* (Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, 1956), 111-112; Jarlert, *Sveriges Kyrkohistoria* 6, 115, 137, 152. *The Foreign Evangelical Society* var dannet i 1839 med det formål at understøtte begyndende vækkelsesbevægelser i Europa. I foråret 1849 blev *The Foreign Evangelical Society* sluttet sammen med et par andre selskaber. Det nye selskab fik navnet *The American and Foreign Christian Union*. Formålet var det samme som det oprindelige selskab. Selskabet var grundlagt på en alliancebasis som Evangelisk Alliance, grundlagt i 1846, men repræsentanter for den presbyterianske kirke, der har reformatoren Jean Calvin (1509-1564) som lærefader, prægede især *The Foreign Evangelical Society/The American and Foreign Christian Union*. Ansættelsen af Rosenius betød, at Rosenius regelmæssigt udarbejdede rapporter om sit arbejde og den åndelige situation i Sverige. Rosenius sendte rapporterne til Scott, der sørgede for, at de blev oversat til engelsk. Når Scott sendte de oversatte rapporter til *The Foreign Evangelical Society/The American and Foreign Christian Union*, skrev han tillige et følgebrev, hvor han i meget positive vendinger omtalte Rosenius' overordentlig store betydning for den åndelige vækkelse i Sverige. Både Rosenius' rapporter og Scotts anbefalingsbreve blev trykt i bevægelsens blad. Det amerikanske selskab udsendte årlige redegørelser, som også omtalte "missionen i Sverige" og "missionæren" C.O. Rosenius. Hans virksomhed blev altid lovprist, og det fremgik tydeligt, at amerikanerne var overbevist om, at de havde en overordentlig god "missionær" i Sverige. Med årene blev Rosenius stadig mindre afhængig af den amerikanske understøttelse, idet oplagstallet på især *Pietisten*, men også *Missions-Tidning*, var stærkt stigende, hvilket gav øgede indtægter til udgiveren Rosenius.

i Den Augsburske Bekendelse.⁵¹ For Rosenius var kritikken af, at han ikke var rettelig kaldet, en anfægtelse. Rosenius behandlede denne kritik i et brev skrevet påskeaften 1842.⁵² I sin forståelse af Den Augsburske Bekendelses artikel 14 inddrog Rosenius Luther og konkluderede, at artikel 14 for den kaldede og ordinerede præst betød et generelt kald, mens artikel 14 for lægmanden betød, at han forud for hver prædiken skulle modtage et virkeligt kald fra en konkret menighed/forsamling, der ønskede ham som prædikant. Rosenius understregede, at han aldrig havde prædikeret noget sted uden et konkret forudgående kald. Understøttelsen fra USA så han som en bekræftelse på sin forståelse af den lutherske bekendelses tale om at være ret kaldet.⁵³

På grund af stigende modvilje fra både den svenske stat og den svenske lutherske kirke mod Scotts metodistiske arbejde i Sverige og især efter voldsomme tumulter i forbindelse med Scotts svenske eftermiddagsgudstjeneste palmesøndag den 20. marts 1842 skønnede Scott, at hans person kunne blive en hindring for det gryende vækkelsesarbejde i Sverige. Det tog han konsekvensen af og forlod den 30. april 1842 Stockholm.⁵⁴ Sin smerte over den urimelige behandling, Rosenius mente, Scott

⁵¹ I Carl Henrik Martling, "Rite vocatus – publicere docere" i *Till Bo Giertz 31 augusti 1965*, redigeret af Carl Henrik Martling et al. (Uppsala: Merkantil-tryckeriet, 1965), redegjorde Martling for, hvordan begrebet rettelig kaldet i forhold til lægprædikanter blev drøftet intenst i den lavkirkelige vækkelsesbevægelse efter dens gennembrud fra ca. 1840. Der var enighed om at sige ja til lægprædikanter, men uenigheden gik på, om en lægprædikant alene kunne forkynde på en ordineret præsts ansvar, eller om en lægprædikant i forlængelse af det almindelige præstedømme kunne have en selvstændig forkyndertjeneste. Man må sige, at det var meget specielt i forhold til artikel 14 i Den Augsburske Bekendelse, at et amerikansk missionselskab på en klar alliancebasis, og hvor hele ledelsen bestod af personer med en reformert teologisk overbevisning, finansierede Rosenius og senere også Ahnfelts arbejde med forkyndelse, undervisning og bladudgivelse for Svenska Kyrkans medlemmer. Det amerikanske selskab stillede aldrig noget krav om, at Rosenius og Ahnfelt skulle fremme en alliancepræget kristendomsforståelse, og Rosenius lagde aldrig skjul på, at han i alt sit arbejde følte sig forpligtet på Bibelen og den lutherske bekendelse. Det er dog meget forståeligt, hvis en præst i Svenska Kyrkan, der lagde megen vægt på den lutherske bekendelse, så med skepsis på bekendelsesgrundlaget hos dem, der finansierede Rosenius' og Ahnfelts arbejde.

⁵² Moberg og Sandell, *Rosenii lif och verksamhet*, 82-85.

⁵³ Om Rosenius' kirkesyn henvises til Flemming Kofod-Svendsen, "Carl Olof Rosenius' teologi med særligt henblik på hans kirkesyn", *Dansk Teologisk Tidsskrift* 79, nr. 1 (2016), 22-40. Mikkel Vigilius kalder Rosenius' forståelse af artikel 14 i Den Augsburske Bekendelse "original og kontroversiel, men næsten nødvendig, hvis den hævdevundne forkyndelsespraksis blandt de vakte skulle bringes i principiel overensstemmelse med bekendelsen" (M. Vigilius, *Kirke i kirken* (Hillerød: LogosMedia, 2004), 124).

⁵⁴ Scott havde under sin rejse i USA i 1841 holdt nogle foredrag, hvor han i markante vendinger havde beskrevet det store åndelige frafald i Sverige, det store spiritusmisbrug og den lave seksualmoral. Samtidig havde han understreget, hvor vigtigt det var, at amerikanerne økonomisk støttede den begyndende vækkelse. En svensk journalist havde overværet flere af Scotts møder og skrev under overskriften *Hurusom Pastor Scott i Amerika framfar emot Sverige* en artikel til et svensk dagblad, hvor han med det mest mistænkeliggørende og ironiske ordvalg beskrev, hvordan den englænder, som Sverige havde vist den største velvilje og generøsitet, i USA på det groveste og den mest uforskammede måde havde bagtalt og tilsvinet sit nye værtsland (Westin, *George Scott*, 606-609). Det udviklede sig til en pressekampagne, som det ikke lykkedes Scott at få standset (Moberg og Sandell, *Rosenii lif och verksamhet*, 76; Westin, *George Scott*, 550-664). Det var ikke første gang, at Scott under offentlige foredrag i udlandet udtalte sig uforsigtigt og unuanceret om forholdene i Sverige, blandt andet om det store spiritusmisbrug. Det skete for eksempel under et besøg i England i 1837, hvor det efterfølgende lykkedes Scott ved offentlige undskyldninger og beklagelser at redde, situationen (Westin, *George Scott*, 399-403).

havde fået, og sin taknemmelighed over, hvad Scott havde givet ham, gav Rosenius udtryk for i et brev den 6. juli 1842.⁵⁵

Rosenius blev da alene redaktør og udgiver af *Pietisten* og blev den åndelige leder af det vækkelsesarbejde, som Scott havde været den menneskelige initiativtager til. Man kan sige, at Scott havde banet vejen for den store opgave, Rosenius gik ind i med en læremæssig klar luthersk profil.⁵⁶ Den 2. august 1843 blev han gift med Agatha Lindberg (1814-1874) født i Umeå i en familie, der ikke var med i datidens læserkredse. Hun blev omvendt som ung og støttede helhjertet Rosenius' tjeneste som vækkelsesleder.

Rosenius fik især blivende betydning for den religiøse folkevækkelse som redaktør af *Pietisten*. Derudover øvede han sin indflydelse på følgende tre måder. 1. Som prædikant hvor han især fremtrådte som bibeludlæggeren. Mange af hans artikler i *Pietisten* havde han først holdt som prædikener, bibeltimer eller andagter. 2. Som brevsriver. Mange fra vækkelsen kontaktede Rosenius for at få åndelig vejledning.⁵⁷ 3. Agatha og Carl Olof Rosenius havde et meget gæstfrit hjem, hvor der ofte var nogle til spising. Mange boede også hos dem i kortere eller længere tid som Chr. Møller, hvor Rosenius gav sjælesørgerisk hjælp og åndelige råd.⁵⁸ Det var på den måde, at han for mange blev en stor åndelig autoritet.⁵⁹

Men han havde naturligvis mange medarbejdere. En af dem var sangevangelisten Oscar Ahnfelt (1813-1882). Ahnfelt, der var præstesøn fra Skåne, afslørede tidligt et sang- og musiktalent. Hans ambition var at blive sanger og musiker, og i 1840 påbegyndte han musikstudier i Stockholm.⁶⁰ Ahnfelt kom med i kredsen omkring Rosenius. Det var gennem Rosenius' forkyndelse, at han

⁵⁵ Gunnar Westin, *George Scott och hans verksamhet i Sverige II. Handlingar, tal och brev* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse, 1928), 379-382.

⁵⁶ Professor Martti Ruuth, Helsingfors, offentliggjorde i *Kyrkohistorisk Årsskrift* (1929), 309-333 et notat udfærdiget af M. Roslin fra et møde mellem Rosenius og den finske vækkelsesleder Frederik Gabriel Hedbreg (1811-1892) den 28. juli til den 14. august 1846 i Stockholm. Ved mødet blev Rosenius spurgt, hvorfor han aldrig var blevet præst. Det spørgsmål besvarede Rosenius i et længere indlæg. Derefter tilføjede Roslin som sin opfattelse, at Gud ikke ville lade Rosenius blive metodist, men gøre ham til en forkynder af evangeliet. Derfor blev der palmesøndag 1842 store uroligheder i det engelske kapel, så Scott ikke kunne vende tilbage til sin tjeneste der, men måtte flygte til sit hjemland.

⁵⁷ B. Wadström, *Ur Minnet och Dagboken. Första delen* (Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, 1900), 313-316.

⁵⁸ Wadström, *Dagboken*, 65; Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 8; Lodin, *Rosenius*, 288-290.

⁵⁹ Per Erik Gustafsson, *Hans Henrik von Essen och Den nyevangelska kolportörsverksamheten* (Stockholm: Svenska Missionsförbundet, 1963), 147, 165.

⁶⁰ Om Ahnfelts liv og virksomhed: Carl Niklas Ahnfelt [1810-1887, sognepræst i Tranås og Onslunda, bror til O. Ahnfelt], "Några Drag ur Oscar Ahnfelts liv och verksamhet. Hans vänner tillägnade", *Korsblomman* 19 (1884), 3; genoptrykt (Strandhem Örkelljunga: Kristliga Ungdomsförbundets Musikförlag, 1966); Joseph Persson, *Oscar Ahnfelt* (Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, 1944); Josef Blomgren, *Oscar Ahnfelt* (København: Lohse, 1946); Öivind Tønnesen, *Oscar Ahnfelt* (Uppsala: J.A. Lindblad 1953); Oscar Lövgren, *Oscar Ahnfelt* (Stockholm: Gummesson, 1966); Ebbe Kaas, *Forbindelse med Skåne* (Brændstrup: Timekær, 2013).

påskedag 1841 fik fred med Gud og frelsesvished, da Rosenius i den engelske kirke/Bethlehemskirken⁶¹ prædikede over emnet: Kristi opstandelseskraft og nytte.⁶² Efter sin omvendelse kom Ahnfelt i tvivl om, hvorvidt han skulle fortsætte sine sang- og musikstudier, eller han måske skulle stille sine evner og kræfter til rådighed for den vækkelse, Rosenius stod som leder af. Rosenius så Ahnfelts evner og fik ham draget ind i det evangeliserende arbejde.⁶³ Scott havde under sin forhandling med *The Foreign Evangelical Society* fået tilsagn om aflønning af to missionærer i Sverige. Det lykkedes nu Scott og Rosenius at få udvirket, at Ahnfelt også blev ansat som missionær i Sverige. At Ahnfelt blev ansat af *The Foreign Evangelical Society* betød, at han så det som det ydre kald til, at han som lægmand skulle være fuldtidsprædikant.⁶⁴ Det amerikanske selskab lagde ingen begrænsninger på hans virkeområde, så han fik en meget fri ansættelse, hvor han også kunne virke som prædikant i Norge og Danmark, hvis nogen kaldte ham til det. Mens Rosenius gennem *Pietisten* formidlede Bibelens budskab til hele det svenske folk, blev Ahnfelt kaldet til at

⁶¹ Den Engelske Kirke/Bethlehemskirken var afløseren for det "Engelska, Wesleyanska Metodistiska" kapel også kaldet det engelske kapel eller den engelske kirke. Man påbegyndte byggeriet af Den Engelske Kirke/Bethlehemskirken i 1839, og den 24.-25. oktober 1840 blev kirken indviet og den første gudstjeneste afholdt (Moberg og Sandell, *Rosenii lif och verksamhet*, 43; Brandt, *Rosenius*, 367; Westin, *George Scott*, 376-385.493-504; Westin, *Svensk lutherdom i brytningstider*, 70; Ernst Newman, *Gemenskaps- och Frihetssträvanden i svenskt Fromhetsliv 1809-1855* (Lund: C.W.K. Gleerup, 1939), 43-47). Den Engelske Kirke/Bethlehemskirken var bygget i engelsk frikirkestil med plads til over 1.000 mennesker (Lodin, *Rosenius i unga år*, 308; Knut Kjellberg, *Folkväckelse i Sverige under 1800-talet* (Stockholm: Carlsson, 1994), 168). Scott var initiativtager, og det var også ham, der stod for finansieringen, som væsentlig skete for penge indsamlet blandt metodister i England og USA. (Westin, *Svensk lutherdom i brytningstider*, 70; Emil Larsen, *Brydninger. Kirkelige og frikirkelige i sidste halvdel af det 19. århundrede med særligt henblik på Fredrik Fransons besøg i Danmark 1884-85* (København: Tro og liv, 1965), 32. Da Scott måtte forlade Sverige i 1842, blev den engelske kirke lukket (Moberg og Sandell, *Rosenii lif och verksamhet*, 76). Juridisk stod den engelske wesleyanske metodistkonference som ejer, mens den svenske grosserer Gustaf Theodor Keyser (1785-1853), der var med i kredsen omkring Rosenius, var betroet ansvaret for kirkens vedligeholdelse. (Lodin, *Rosenius*, 206). Rosenius havde i tilknytning til sin private bolig mulighed for at leje en større sal, der kunne rumme 400 mennesker. Her holdt han regelmæssigt bibeltimer. Da tilhørerskaren stadig voksede, så det kneb med pladsen, blev det i 1849 foreslået, at Rosenius fik mulighed for at benytte Den Engelske kirke/Bethlehemskirken til sine bibeltimer. Dermed blev en langvarig proces sat i gang for dels at skaffe penge til at købe kirken, for dels at sikre at ordinerede præster i Svenska Kyrkan havde det overordnede åndelige ansvar, og endelig for at sikre at man ikke kom i konflikt med den stadig gældende konventikellovgivning. Resultatet blev i første omgang, at lektor/pastor Per Magnus Elmblad (1806-1887), der i flere år havde holdt bibeltimer ved Adolf Frederiks Kirke i Stockholm, i 1851 flyttede sine bibeltimer til Den Engelske Kirke/Bethlehemskirken. Dermed var kirken åbnet med en præst som prædikant. I begyndelsen bevarede man det navn, som kirken var kendt under. Da en ordineret svensk præst i 1856 blev ansat ved kirken, blev det nødvendigt med et navneskift, og man valgte navnet Bethlehemskirken. Rosenius havde regnet med, at når der blev holdt bibeltimer i Den Engelske Kirke/Bethlehemskirken, ville tilstrømningen til hans bibeltimer blive mindre, så der ikke længere ville være pladsproblemer. Men tilstrømningen voksede stadig, når Rosenius prædikede. Resultatet blev, at hans bibeltimer fra 04.03.1857 blev flyttet til Bethlehemskirken. Rosenius blev som lægmand aldrig Bethlehemskirkens faste prædikant, men han fik kirken stillet til rådighed, når der var ledige lokaler. I et brev 05.03.1857 til sine amerikanske venner beskrev Rosenius sin glæde og taknemmelighed over, at Den Engelske Kirke/Bethlehemskirken var blevet åbnet først for Svenska Kyrkans præster, men siden også for lægmænd (Moberg og Sandell, *Rosenii lif och verksamhet*, 222-225; Westin, *Rosenius' Breve*, 147-153; Newman, *Gemenskaps- och Frihetssträvanden*, 46-47; Lodin, *Rosenius*, 206-214). I 1952 blev kirken nedrevet som følge af, at Stockholms bystyre havde besluttet en større renovering af området.

⁶² Blomgren, *Ahnfelt*, 21; Lodin, *Rosenius*, 107.

⁶³ Arvid Norborg, *Frikirklighetens uppkomst* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse, 1953), 137.

⁶⁴ Westin, *Rosenius' Breve*, 50.

forkynde Guds ord i kirker, skoler, ja også ved en række friluftsansatte. Som prædikant formidlede han et klart budskab om synd og nåde. Han talte ligesom Rosenius om faldet i Adam og oprejsningen i Kristus. Men Ahnfelt var en mere festlig og humoristisk prædikant end Rosenius, der altid var strengt saglig, grundig og undervisende i sin stil. Det var imidlertid Ahnfelts sang og musik, der gav ham hans folkelige gennemslagskraft. Han var især en virtuos til at spille på en guitar med ti strenge, og så sang han vækkelsessange solo. Denne kombination af guitar-spil, vækkelsessange og prædiken medførte, at han blev opfordret til at tale i mange forskellige sammenhænge.⁶⁵ Der blev mand og mand imellem talt om hans festlige og folkelige optræden, og folk strømmede til for at høre ham. Han medbragte altid *Pietisten* og opfordrede sine tilhørere til at tegne abonnement. Et resultat af Ahnfelts mange rejser var, at der blev etableret læsegrupper, hvor man samledes i private hjem og læste højt af *Pietisten* og samtalte om indholdet. På den måde bredte vækkelsen sig. Som et resultat af Ahnfelts mødeaktivitet blev der i Sydsverige dannet missionsforeningerne Västra Skånes Missionsforening i 1856, Nordöstra Skånes Missionsforening i 1858 og Hässleholms Missionsforening i 1860.⁶⁶ Omend i mindre udstrækning var Ahnfelt også virksom ved dannelsen af Östra Smålands Missionsforening i 1863 og aktiv i Kristianstads Traktatsällskap.⁶⁷

I alle fremstillinger af den rosenianske vækkelse fremgår det, at Ahnfelt som prædikant og ikke mindst som sanger og musiker har haft en meget stor folkelig gennemslagskraft. Mange blev omvendt gennem hans forkyndelse og sang. Men vi har ikke bevaret prædikener og artikler af ham, så vi mere præcist kan formulere indholdet i hans forkyndelse. Af bevarede breve fremgår, at han har opfattet sig som discipel af Rosenius. Rosenius var hans lærefader, men de var ikke enige i alle detaljer. I de

⁶⁵ Westin, *Rosenius' Breve*, 101, 111-112, 135-137, 143-144, 153; Gunnar Wikmark, *G.E. Beskow och Nyevangeliemen* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse, 1941), 269.

⁶⁶ Se for eksempel *Västra Skånes Missionsforening 1856-1906*. Minnesblad tecknade af Föreningens Vänner (Helsingborg: Schmidts Boktryckeri, 1906); *Västra Skånes Missionsforening 1856-1931*. Minnesteckning till sjuttiofemårshögtiden 1931. På styrelsens uppdrag utarbetad av Anders Åberg (Klippan, Klippans Nya Accidenstryckeri, 1931); *1858-1908. Strödda Drag ur N.Ö. Skånes Missionsförenings Historia*. Samlade av Styrelsens Kommitterade (Kristianstad: Skånska Morgenbladets Tryckeri, 1908); *Nordöstra Skånes Missionsforening 1858-1958*. Några minnesanteckningar till hundraårshögtiden 1958. Utgiven av Styrelsen (Hässleholm, Svantessons Boktryckeri, 1958); *Nordöstra Skånes Missionsforening 1858-1983*. Några minnesanteckningar vid 125-årsjubileet 1983 utgivna av styrelsens arbetsutskott (Knislinge: Centraltryckeriet AB, 1983); *Minnesblad över Hässleholms Missionsforening 1860-1910*. Några Erindringar (Hässleholm: Boktryckeri-A.-B. Göingen, 1909); *1860-1935 Hässleholms Missionsforening*. Några Erinringar med anledning av sjuttiofemårsdagen. Utgiven av Styrelsen (Hässleholm: Nya Tryckeriet, 1934); *Hässleholms Missionsforening 1860-1960*. Strödda drag. Samlade och utgivna av Styrelsens Kommitterade (Hässleholm; Svantessons Boktryckeri, 1959); *Hässleholms Lutherska Missionsföreningsverksamhet 1860-1984*, redigeret af Lennart Axelsson (Borås: Centraltryckeriet AB, 1984); Torbjörn Larspers, *Konfessionalitet och medbestämmande*. Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens struktur och den nyevangeliiska väckelserörelsens regionale nivå fram till 1922. (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2012).

⁶⁷ *Minnesblad ur Östra Smålands Missionsforening 1863-1913*, samlade och utgivna av Alfr. Engström (Norrköping 1913); *1855-1905 Kristianstads Traktatsällskaps 50-åriga verksamhet* utgifven af Joh. Thysell (Kristianstad: Kristianstads Traktatsällskap, 1904), 4.

forskellige fremstillinger understreges det, at Ahnfelt lærte verdensretfærdiggørelse. Han sang og prædikede gerne sætningen ”Verden i Jesus retfærdig er vorden” fra nr.14 i hans sangbog.⁶⁸ Når Ahnfelt talte om det emne, medførte det ofte strid og debat⁶⁹, ligesom emnet har medført strid og uenighed blandt personer og organisationer i Norden, der opfatter sig som disciple af Rosenius.⁷⁰ Den alsidige og sjælesørgeriske formuleringsevne, der prægede Rosenius, synes Ahnfelt at have manglet.⁷¹ Meget tyder på, at Ahnfelt godt kunne lide skarpe og markante spidsformuleringer – der til gengæld kunne skabe misforståelser.

I frikirkespørgsmålet er det blevet formuleret sådan, at Ahnfelt og den norske præst Lammers⁷² (1802-1878) gensidigt har påvirket hinanden i ukirkelig og separatistisk retning.⁷³ Ahnfelts frikirkelige tendenser medførte, at han blev uønsket som prædikant i adskillige sammenhænge i Sverige.⁷⁴ Rosenius var bedrøvet over Ahnfelts frikirkelige tilbøjelighed med blandt andet dannelsen af nadverforeninger med lægmænds uddeling af nadveren, idet han frygtede, at Ahnfelts store fokus på kirkespørgsmålet og nadverforeningerne skulle komme til at skjule for hovedopgaven: at forkynde evangeliet om frelsen i Kristus.⁷⁵ Baggrunden for nadverforeningerne var dels visse præsters modvilje mod at uddele naveren til aktive vækkelsesfolk, dels visse vækkelsesfolks ønske om at fejre nadver i "de troendes fællesskab".⁷⁶ Da Lammers i 1860 vendte tilbage til den norske kirke, ændredes også

⁶⁸ Lövgren, *Ahnfelt*, 75-84; Kaas, *Forbindelse med Skåne*, 145-150. Her findes henvisninger til en række andre fremstillinger.

⁶⁹ Lövgren, *Ahnfelt*, 76-80; jævnfør Olesen, *De frigjorte og trællefolket*, 206.

⁷⁰ Til en grundig belysning af emnet henvises til Finn Rønn Pedersen, *C.O. Rosenius og læren om universel retfærdiggørelse* (København: Nemalah 3-4, 1990), jævnfør Rune Söderlund, "Läran om den universella rättfärdiggörelsen i teologihistorisk belysning", *Svensk Teologisk Kvartalsskrift* nr. 3 (1979), 114-129; Rune Söderlund, "Den universella rättfärdiggörelsen. Aktualisering av en gammal stridsfråga" i: *Den rosenianska väckelserörelsen cirka 1890-1920 och bildandet av Missionssällskapet Bibeltrogna Vänner 1911*, redigeret af Torbjörn Larspers og Rune Imberg (Uppsala: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen och Evangelisk Luthersk Mission-Bibeltrogna Vänner), 151-159; Carl Fr. Wisløff, "Rosenius og læren om verdensrettferdiggjørelsen" i Carl Fr. Wisløff, *Fullfør din tjeneste!* (Oslo: Lunde, 1993), 119-130.

⁷¹ E.J. Ekman, ny revideret udgave af N.P. Ollén, *Inre Missionens Historia. Tredje Delen* (Jönköping: H. Halls Boktryckeri-Aktiebolag, 1922), 888-891; Norberg, *Frikyrkligheten*, 141; Lövgren, *Ahnfelt*, 78.

⁷² Om Lammers: Ingulf Diesen, *Veiryddere* (Oslo: Ansgar, 1980); Kaas, *Forbindelse med Skåne*, 111-116.

⁷³ Westin, *Rosenius' Breve*, 169; Lövgren, *Ahnfelt*, 103.

⁷⁴ Westin, *Rosenius' Breve*, 180 og 224; Lövgren, *Ahnfelt*, 112-113.

⁷⁵ Sven Gustafsson, *Nyeangelismens kyrkokritik* (Lund: Gleerup, 1962), 41.

⁷⁶ William Bredberg og Oscar Lövgren, *Genom Guds nåd. Svenska Missionsförbundet under 75 år* (Stockholm: Missionsförbundet, 1953), 57-78; *Kristliga Ungdomsförbundet i Sydsverige under 50 år* (Hässleholm: Utgiven av styrelsen, 1955), 11-12; *Hässleholms Missionsförening*, 112-113; *Missionssällskapet Bibeltrogna Vänner historia* (Stockholm: Utgiven av sällskapets styrelse, 1961), 62, 99-100; J.L. Balling og P.G. Lindhardt, *Den nordiske kirkes historie* (København: Nyt Nordisk, 1979), 316, 320; *Guds ord och löfte skall bestå. Jubilæumsskrift utgiven av Missionssällskapet Bibeltrogna Vänner styrelse vid sällskapets 75-årsjubilæum* (Stockholm: BV, 1986), 32-36; Mikkel Vigilius, *Kirke i kirken*, 128; Larspers, *Konfessionalitet*, 72-74, 126; Larspers og Imberg, *Den rosenianska*, 72-74; *I Jesu spår. Evangelisk Luthersk Mission – Bibeltrogna Vänner 1911-2011*, redigeret af Rune Imberg, Arthur Einarsson og Tord Gunnarsson (Stockholm: BV 2011), 41.

Ahnfelts frikirkeengagement. Samtidig indså Ahnfelt, at hans frikirkeengagement havde skadet hans mulighed som forkynder.⁷⁷

Da rosenianismen kom til Danmark

Det begyndte i Helsingør

Christian Schubell blev som enkemand gift med svenskeren Ellen Andersson (født 1795), der var kendt med rosenianske kredse. En af Ellen Schubells bekendte, fru Bernström i Helsingborg, skrev til hende og anmodede hende om at modtage Oscar Ahnfelt og lade ham holde møder i hendes hus.⁷⁸ Efter at Ellen og Christian Schubell havde giftet sig, boede de i Stjernegade 6, som Christian Schubell havde boet i, siden han blev gift første gang.⁷⁹ I Ellen Schubells hjem holdt Ahnfelt møde i 1849. Det var første gang, det rosenianske budskab lød i Danmark, idet Ahnfelt både prædikede og sang vækkelsessange. Ahnfelt medbragte også, som han plejede, flere eksemplarer af *Pietisten*, der blev fordelt blandt tilhørerne.

Ahnfelts forkyndelse af Kristi stedfortrædende forsoningsdød for os, mens vi endnu var syndere (Rom 5,8), og at dette fuldbragte værk var sket ganske uafhængigt af os, hvordan den enkelte føler det, virkede som et stærkt befriende budskab blandt andet for Gotfred Schubells datter Ingeborg.⁸⁰

Møderne i Ellen Schubells hus fortsatte. Med udgangen af 1854 blev Ellen Schubells hus solgt til parykmagermester Johan Christian Pedersen,⁸¹ og møderne blev flyttet over til Gotfred Schubells og

⁷⁷ Gustafsson, *Nyeangelismen*, 42; Lövgren, *Ahnfelt*, 113.

⁷⁸ Ahnfelt, *Några Drag*, 5; Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 63; *Mindeskraft for Evangelisk-Luthersk Missionsforening paa Bornholm*, 7; Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 38; Västra Skånes Missionsforening 1856-1906. Minnesblad tecknade af Föreningens Vänner, 13. I Sct. Olais kirkebog står, at Christian Schubell døde 24. nov. og blev begravet 30. nov. 1848. I en nekrolog står der, at han døde hen ved 89 år gammel efter et halvt års tiltagende svaghed og en måneds sygeleje. Eftersom fru Bernström udtrykkelig skrev til Ellen Schubell med anmodning om, at møderne med Ahnfelt blev holdt i ”hendes Hus”, har hun sikkert været klar over, at Christian Schubell var død. I Luthersk Missionsforenings nyere historieskrivning synes forfatterne derimod at skrive ud fra den opfattelse, at Christian Schubell levede, da Ahnfelt første gang prædikede i Helsingør i Ellen Schubells hjem. (Samuel Roswall, *En banebryder. En bog om Chr. Møller – Luthersk Missionsforenings første leder – og den historie han blev en del af* (Hillerød: Dansk Luthersk Forlag, 1985), 20; Kaas, *Forbindelse med Skåne*, 131-132.

I 1850 var indbyggertallet i Helsingør 8.111 personer. For at kunne sammenligne med andre byers indbyggertal i 1850 skal nævnes, at i København og Frederiksberg var indbyggertallet 132.569, i Slagelse 4011, i Hillerød 1929, i Sorø 901, i Frederiksværk 739, i Odense 11.122, i Århus 7.886, i Ålborg 7.745, i Randers 7.338; i Viborg 4.039, i Vejle 3.300, i Skjern 887, i Herning 700, i Esbjerg 25, i Rønne 4.717. Alle tal er hentet fra *J.P. Trap Danmark femte udgave* (København: G.E.C. Gad 1953-1972).

⁷⁹ Klara Lund, "Prædikant og sanger", *Missionsvennen* 68, nr. 6 (1968), 98; Kenno Pedersen, *Helsingørs gader og stræder i mands minde* (Helsingør: Nordisk Forlag for videnskab og teknik, 2003), 97.

⁸⁰ Ahnfelt, *Några Drag*, 5; Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 64.

⁸¹ Pedersen, *Helsingørs gader og stræder*, 97; huset i Stjernegade 6 er bevaret i velholdt stand og kan besigtiges i dag.

hans hustru Marie Christine Bierring Schubells (født 1788) hus.⁸² De boede i Sct. Anna Gade, der lå få hundrede meter fra Stjernegade.⁸³ Hvis ikke Ahnfelt eller en anden prædikant var til stede for at prædike, læste man højt fra *Pietisten*.⁸⁴ Ingeborg Schubell var forelæser, men i forlængelse af oplæsningen holdt hun en opbyggelig tale, hvor hun udlagde Guds ord.⁸⁵ Hun blev således i praksis Luthersk Missionsforenings første kvindelige prædikant.⁸⁶ Da mødedeltagelsen voksede, idet der også kom nogle fra blandt andet Snekkersten og Tipperup, flyttedes møderne i 1874 fra ægteparret Schubells hjem i Sct. Anna Gade til Lundegade 1, idet det var lykkedes Gotfred Schubell med Oscar Ahnfelts hjælp at købe en større ejendom, hvor der fandtes en rummelig mødesal på første sal, mens Schubell og senere hans søn Johan, Ingeborgs bror, drev bødkerforretning i stuetagen.⁸⁷ Luthersk Missionsforening holdt møder i 80 år (1874-1954) i mødesalen i Lundegade 1, som var Luthers Missionsforenings andet missionshus på Sjælland, idet det ældste var blevet bygget i Esrum i 1870.⁸⁸ Fordi folk kom til møderne i Helsingør fra et større område, blev *Pietisten* og *Ahnfelts Sangbog*⁸⁹ spredt til forskellige steder i Nordsjælland, hvor man samledes i mindre grupper til oplæsning, samtale, bøn og sang. Ud fra disse grupper voksede Luthersk Missionsforening frem.⁹⁰ Jens Larsen

⁸² Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 64.

⁸³ Ægteparret Schubells hus i Sct. Anna Gade blev revet ned for over 50 år siden. Om de mange spændende huse i Stjernegade og Sct. Anna Gade: *Historiske huse i Helsingør*. Fortegnelsen fra 1973 over bevaringsværdige ældre bygninger i Helsingør findes i Nationalmuseet.

⁸⁴ Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 38.

⁸⁵ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 65.

⁸⁶ I den rosenianske bevægelses begyndelse findes eksempler på kvinder, der læste højt af skrifter af Luther og især af *Pietisten* til de mange læsemøder, der blev afholdt. Et kendt eksempel er Maja Lisa Söderlund/Nilsdotter (1794-1851), der også betød meget for Rosenius som hans åndelige rådgiver og sjælesørger (Lodin, *Carl Olof Rosenius i unga år*, 242-256). Hun foretog prædikerejser rundt i Norrland, hvor hun nogle gange alene reciterede prædikener af Luther, andre gange reciterede en prædiken og derefter aflagde et langt vidnesbyrd, eller selv holdt en prædiken. Ifølge de kilder, jeg har fundet, har hendes fremtrædelsesform været bestemt af de lokale forsamlings ønsker. I Skåne omtales lærerinden Matilda Sjöström som en tidlig kvindelig prædikant, men da man fik mandlige prædikanter, sagde hun, at nu var der ikke længere behov for en prædiken af en kvinde, og så satsede hun på søndagsskolearbejdet (*Nordöstra Skånes Missionsförening, 1858-1958*, 23-24).

⁸⁷ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 67; Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 38; Klara Lund, "Prædikant og sanger", 98; Kaas, *Forbindelse med Skåne*, 132. Huset eksisterer ikke længere, og i dag er der parkeringsplads, hvor mødelokalerne lå. Da Helsingør kommune i modsætning til mange andre kommuner i Danmark ikke opbevarer arkivmateriale over huse, der er blevet nedrevet, har det ikke været muligt at studere missionshusets bygningshistorie herunder dokumenter om Ahnfelts medejerskab til huset eller under hvilke vilkår, Ahnfelt hjalp med at købe huset.

⁸⁸ Jan Chrillesen, *Minder og oplevelser* (København: Luthersk Missionsforening, 1933), 52; Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 39; Nedergaard, *Præste- og sognehistorie* 6, 414; Thorngreen (red.), *På Ordets grund*, 70. Bone Falck Rønnes Haabet fra 1821 kan kaldes Danmarks ældste missionshus, jævnfør note 5.

⁸⁹ Om Ahnfelts Sangbog: Lövgren, *Ahnfelt*, 42-158; Kaas, *Forbindelse med Skåne*, 154-180; Flemming Kofod-Svendsen, "Ahnfelts Sangbog", *Hymnologi* 47, nr. 3-4 (2018), 99-149.

⁹⁰ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 65; Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 38-40; det fortælles i et jubilæumsskrift til 100-års jubilæet i 1986 for Gilleleje Luthersk Missionsforenings missionshus, hvordan man, før missionshuset blev bygget, samledes i private hjem og på byens skole til læsning af Rosenius' skrifter og Luthers prædikener samt afholdt møder med lægprædikanter (*Luthersk Missionsforening i Gilleleje gennem 100 år, 1886-1986*, redigeret af Edith Bæk Carlsen, Hans Peter Nielsen og Gunnar Larsen. Gilleleje: Miniprint ApS, 1986).

bevarede kontakten med kredsen i Helsingør; han holdt således 20.12.1854 forsamling hos madam Schubell og 06.01.1855 hos bødkermester Schubell.⁹¹

1865 talte dr. Peter Fjellstedt (1802-1881) i Helsingør.⁹² Fjellstedt, der var opvokset i Värmland, blev student i 1823 i Lund, fik sit åndelige gennembrud i 1824 og blev i 1826 medlem af Brødre Societetet i Göteborg. Han blev ordineret 1828 i Karlstad og rejste umiddelbart derefter til seminariet i Basel for at uddanne sig til missionær. Han studerede også ved Church Missionary Society's Institut i London. Han var missionær i Sydindien 1831-1834 og i Smyrna i Lilleasien 1836-1840, hvor han blandt andet udgav en tyrkisk bibeloversættelse. Han var et sprogeni, der beherskede 12 sprog og kunne læse 30.⁹³ I 1842-1846 var han rejseprædikant for Baseler-Missionsselskabet, hvor han rejste i Tyskland, Schweiz, Frankrig, Slesvig, Holsten og Sverige. Formålet var at vække kærlighed til og forståelse for Ydre Mission. I 1843 prædikede han mere end 100 gange for tilsammen cirka 100.000 mennesker.⁹⁴ 1846-1855 var han forstander for Lunds Missionsselskabs Missionssskole i Lund. 1853 blev han udnævnt til dr.theol. ved Halles Universitet. Fra 1856 virkede han som rejseprædikant i missionens tjeneste. Hans største betydning var, at han i Sverige skabte forståelse for og kærlighed til Ydre Mission. Han tilhørte i 1850'erne den rosenianske bevægelses mere frikirkelige del og ønskede inspireret fra Skotland at danne en luthersk frikirke.⁹⁵ Det forhindrede Rosenius.⁹⁶ Mens Rosenius var folkekirkeloyal, gav Fjellstedt i nogle år udtryk for sine frikirkesympatier. Senere så han de missionale muligheder inden for den svenske kirke, søgte præsteembede og begyndte som præst i 1859.⁹⁷ Som præst i Svenska Kyrkan arbejdede han for et tillidsfuldt samarbejde mellem den

⁹¹ Jens Larsen, "Fortsat Missions-Arbejde", *Den indre Missions-Tidende* 2, nr. 2 (1855), 15.

⁹² Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 69.

⁹³ Jarlert, *Kyrkohistoria* 6, 114. I E.J. Ekman, ny revideret udgave af N.P. Ollén, *Inre Missionens Historia*, Tredje Delen findes s. 299-325 en fremstilling af Fjellstedt, der inddrager stof fra hans selvbiografi; Carl Anshelm, *Peter Fjellstedt I-III* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse, 1930, 1935 og 1957); Olaus Brännström, *Peter Fjellstedt. Mångsidig men entydig kyrkoman* (Uppsala: Svenska Institutet för Missionsforskning, 1994).

⁹⁴ Jarlert, *Kyrkohistoria* 6, 114. Om Fjellstedts betydning for at integrere Ydre Mission i datidens folkevækkelser se Kjellberg, *Folkväckelse*, 48-60, 143-153.

⁹⁵ Den evangeliske vækkelse på de britiske øer fik stor betydning for udviklingen i den presbyterianske folkekirke i Skotland. Mange af de evangelikale ledere var kritiske over for statsmagtens bestemmelse over kirken og forlangte kirkens absolutte åndelige selvbestemmelsesret. I 1843 kom det til et brud, der resulterede i dannelsen af "The free Church of Scotland". Omtrent to femtedele af præsterne og store dele af befolkningen sluttede sig til den nye kirke, der i forhold til landets befolkning blev den største frikirkedannelse, som overhovedet er opstået i Europa (Hjalmar Holmquist, *Kirkehistorie III. Anden omarbejdede udgave* ved Jens Nørregaard (København: J.H. Schultz 1951), 97-98). Flere af vækkelsens folk i Sverige besøgte den nye frikirke og blev tiltalt af dens åndelige styrke (Lodin, *Rosenius*, 237). Wadström, *Ur Minnet och Dagboken*, 225.

⁹⁶ *Missionssällskapet Bibeltrognas Vänners historia*, 15; Nils Rodén, *Hans Jacob Lundborg* (Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, 1961), 83; Jarlert, *Kyrkohistoria* 6, 114.

⁹⁷ Wadström, *Ur Minnet och Dagboken*, 225; Anshelm, *Peter Fjellstedt III*, 211.

svenske kirkes bibeltro præster og de efterhånden mange lægmandsprædikanter i Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen.⁹⁸

Fjellstedt havde en særlig gave som bibeludlægger, hvor han var inspireret af traditionen fra Johann Albrecht Bengel (1687-1752), repræsentant for den württembergske pietisme. Fjellstedts store *Bibel med förklaringar* (1849-1856) var i 1890 udkommet i 12 oplag. Den blev flittigt læst blandt vækkelsens folk, da den forsvarede Bibelens troværdighed mod samtidens bibelkritik og er læst helt til vore dage. Som prædikant lod Fjellstedt i udpræget grad Bibelen selv komme til orde. Selv om han var præget af en vis fælleskirkelig tænkning, udgav han i 1854 en ny udgave af Konkordiebogen.⁹⁹

Forsamlingen i Helsingør nævnte over for Fjellstedt, at det var vanskeligt at få prædikanter med en klar evangelisk forkyndelse. Fjellstedt sørgede så for, at den norske lægprædikant Jakob Traasdahl (1838-1903), der på det tidspunkt virkede som prædikant i Göteborg, i juni 1866 kom på prædikerejse til Helsingør og København, hvor hans møder var velbesøgte.¹⁰⁰ Traasdahl var vokset op i et haugiansk miljø.¹⁰¹ I slutningen af 1850'erne kom han til personlig tro på Jesus Kristus via metodismen, og han var en kort tid medlem af Metodistkirken. I begyndelsen af 1860'erne læste han Rosenius, og det førte ham til en evangelisk frigørelse. Han begyndte tidligt at rejse som prædikant, hvor han blev kendt for at vidne med ild og glød om forsoningens evangelium, og han indbød enhver til at komme til Jesus "som han var".¹⁰² Traasdahl fik kald fra Sverige og sagde ja til at virke i Göteborg 1864-1868. Opholdet i Sverige rodfæstede hans rosenianisme, så da han vendte tilbage til Norge, kom han til at stå som personifikationen af det rosenianske budskab. Han kom til Bergen i 1870, og han havde Bergen og Bergens Indremisjon som sin hovedbase næsten til sin død. Fra 1870 udgav han bladet *Fredsbudet*, der bragte mange artikler fra *Pietisten*. Han drev en boghandel og skrev flere bøger, der også blev læst i Danmark for eksempel *Aandelige Brydninger eller Er du genfødt?* og *Rytteren paa den bleggule Hest*. Flere af hans bøger var skrevet i samme stil som den senere Bo Giertz' (1905-1998) *Stengrunden*. I hele Norge var han kendt som en mægtig prædikant. Med hensyn til kirkesynet var han talsmand for en radikal lægmandslinje, der senere blev videreudviklet af Ludvig

⁹⁸ Brännström, *Peter Fjellstedt. Mångsidig men entydig kyrkoman*, 264-266.

⁹⁹ *Concordia Pia*. Evangelisk-Lutherska Kyrkans Symboliska Böcker jemte Upsala Mötes Beslut af år 1593 samt ett kort historiskt företal af P. Fjellstedt (Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, [1854]1879).

¹⁰⁰ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 69; Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 53. Han kom også omtrent en måned på møderejse til Bornholm. (Anonym forfatter [formodentlig Chr. Møller], "Missionsbesøg", *Budskab fra Naadens Rige* 2, nr. 6 (1966), 95). Den 27. juli 1867 prædikede Traasdahl igen i Helsingør (*Helsingør Avis* 26.07.1867).

¹⁰¹ Fremstillingen bygger især på Johannes Kleppa, "Jacob Traasdahl – kristendomsforståinga og kyrkjesynt" i *Motstand og tilbedelse. Festskrift til Roald Nikolai Flemestad*, redigeret af Christian Bråten og Ottar Mikael Myrseth (Arken-serien, 2013).

¹⁰² Bernhard Eide, *Det Vestlandske Indremisjonsforbund gjennom 50 år* (Bergen: Det Vestlandske Indremisjonsforbund, 1948), 16; Carl Fr. Wisløff, *Norsk Kirkehistorie III* (Oslo: Lutherstiftelsen, 1971), 43.

Hope (1871-1954). I *Pietisten* i 1856 præsenterede Rosenius den nyoprettede Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen.¹⁰³ Ved oprettelsen har man lagt vægt på, at man byggede på samme teologiske grundlag som den svenske kirke. Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen var selvstændig, men ville gerne samarbejde med den svenske kirkes præster, hvor det var teologisk muligt og naturligt. Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen ville især fremme Guds riges vækst i det svenske folk ved kolportørvirksomhed og diakonalt arbejde. Sammenlignes denne præsentation med nordmanden Traasdahls mere principielle lavkirkelighed, aner man hos Traasdahl kimen til en større selvstændighed i forhold til det kirkelige embede for eksempel med lægmandsnadver, end Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen ved oprettelsen og Rosenius ønskede.

Den 18. maj 1867 påbegyndte Rosenius en rejse til Sydsverige, hvor hans hustru og deres datter Elisabeth også rejste med. Han skulle nemlig ikke alene prædike, men hele familien skulle den 21. maj deltage i Lina Sandells vielse til den kristne forretningsmand Carl Oscar Berg i "Nydala prästgård" nordøst for Värnamo i Småland. Rejsen forløb som et stort hyldest- og triumftog for Rosenius, der i sprængfyldte kirker prædikede for mange mennesker.¹⁰⁴ I slutningen af maj besøgte Rosenius også Danmark, hvor han prædikede i København og Helsingør. I København besøgte Rosenius skomager Hans Andersen (1828-1888) og i Helsingør familien Schubel.¹⁰⁵ I et brev skrevet af Rosenius' sekretær Amy Moberg den 9. maj 1867 til Chr. Møller fremgår det, at Rosenius ønskede at møde Møller under sit besøg i Danmark. Rosenius ville også kunne møde Møller i Helsingborg, hvis det passede bedst. Af brevet fornemmer man, at Rosenius har lagt vægt på at møde Møller. I dag kan vi kun gisne om, hvad Rosenius har ønsket at tale med Møller om. Rosenius har også bedt Moberg om i brevet at takke for modtagelsen af Møllers prøveoversættelse af *Pietisten*, som Rosenius var godt tilfreds med. I sin dagbog skrev Peder Kofod (1830-1893) den 22. maj 1867, at Møller den 23.

¹⁰³ Carl Olof Rosenius, "Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen", *Pietisten* 15, nr. 6 (1856), 94-96. Om oprettelsen af Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen: Nils Rodén, *Hans Jacob Lundborg. En pil på Herrens båge. Initiativtagare till Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen* (Klippan: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, 1961); Eskil Levander: *Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen genom 75 år. Jubilæumsskrift I* (Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen 1931), 15-58. Rosenius var ikke den organisatorisk drivende kraft ved oprettelsen, men han støttede fra begyndelsen projektet og blev medlem af den første bestyrelse; Levander, *Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen*, 47.

¹⁰⁴ Anna Marie Riiber: *Lina Sandell* (København: Lohse 1956), 104-123; Astri Valen-Sendstad: *Lina Sandell* (Oslo: Lunde 1995), 84-91; Moberg og Sandell, *Carl Olof Rosenii lif och verksamhet*, 276.

¹⁰⁵ Moberg og Sandell, *Carl Olof Rosenii lif och verksamhet*, 274; Otto Ahnfelt (1854-1910), "Carl Olof Rosenius" i: *Kirke-Leksikon for Norden III* (København: H. Hagerup 1911), 820; Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 13; Lodin, *Rosenius*, 289-292; Roswall, *En banebryder*, 22; P. Verner Hansen, *Født påny* (Århus: Okay-bog 1987), 163. P. Verner Hansen tilegnede sin bog til sin mormor Karen Albæk, der sammen med sin ægtefælle Jørgen Albæk var blandt pionererne i Evangelisk Luthersk Missionsforening i Vendsyssel (Johs. Kofod (red.), *Mindeskrift for Evangelisk luthersk Missionsforening i Jylland. 1891-1941* (Skjern: Evangelisk luthersk Missionsforening 1941), 60-61; Samuel Roswall (red.), *LM i Hillerød 100 år* (Esbjerg: Tolstrups Trykkeri 1989), 5.

maj ville påbegynde en møderejse i Nordsjælland.¹⁰⁶ Tidsmæssigt kunne Møller altså godt have mødt Rosenius under besøget i Danmark, men der findes ingen kilder, der fastslår, at de har mødt hinanden. Der findes heller ingen omtale af et eventuelt møde mellem Rosenius og Møller i *Budskab fra Naadens Rige* eller i en anden kilde.

De danske kilder er overraskende tavse om Rosenius' besøg i Danmark. Ahnfeldts forskellige besøg med mødevirksomhed er omtalt i blade som *Budskab fra Naadens Rige*, *Indre Missions Tidende*, *Dansk Kirketidende* og *Brevbærer mellem Kristne til Oplysning og Forbindelse*, men i disse blade eller *Budstikken – et Folkeskrift til Oplysning og Opbyggelse* findes intet om Rosenius' besøg. Rosenius' møde i København var annonceret i *Kjøbenhavns Adressecomptoirs Efterretninger* 31.05.1867 til afholdelse i Gothersgade 48¹⁰⁷ om aftenen. På det tidspunkt, hvor Rosenius besøgte Danmark, samledes man i Helsingør til opbyggelige møder hos ægteparret Marie Christine og Gotfred Schubell i Sct. Anna Gade og på Amager hos ægteparret Anna Charlotte og Andreas Truelsen på Kirkevej (nuværende Englandsvej) i Sundbyvester. Men det skete, at man ved særlige anledninger lejede et større lokale, for eksempel da Traasdahl i 1866 holdt møder seks aftener i træk i København. Da var Truelsens private hus for lille, så man lejede en sal i Vingaardsstræde 6 ved Kongens Nytorv.¹⁰⁸ Rosenius' møde i Helsingør var annonceret i *Helsingør Avis* både 29.05.1867 og 01.06.1867 med følgende annonce: "Religiøst Foredrag af Missionair Ahnfelt i Hotel d'Oresund Søndagen den 2. Juni Eftermiddag fra 5-7". Det er gådefuldt, at Ahnfelt er nævnt i annoncen, eftersom Rosenius i de forskellige svenske kilder er omtalt som prædikant. Man får en fornemmelse af, at mens Rosenius var kendt i hele Sverige og folk flokkedes om hans prædikestol, hvor han end kom frem, så var i Danmark hans budbringer Ahnfelt mere kendt. Det var først, da Møller oversatte og udgav *Hemmeligheder i Lov og Evangelium*, at Rosenius' navn blev kendt i bredere kredse i Danmark. I Luthersk Missionsforenings ældste jubilæumsskrift fra 1922 nævnes Rosenius' besøg som en rent parentetisk oplysning¹⁰⁹, og i de følgende jubilæumsskrifter omtales besøget slet ikke.

¹⁰⁶ Både Mobergs brev til Møller og P. Kofoeds Dagbog samt lignende arkivalier for eksempel protokoller og vedtægter findes i Luthersk Missionsforenings arkiv i sekretariatet i Hillerød.

¹⁰⁷ *Kjøbenhavns Adressecomptoirs Efterretninger* er den ældste, danske annonce-avis, hvis spirer går tilbage til 1706: *Hagerups Konversations leksikon bind I* (København: H. Hagerup 1948), 51. Den bygning, Rosenius talte i, er revet ned for længe siden. Jeg vil gerne takke overlæge dr. med., MPA Bent Lind (født 1960), som har fundet annoncen for Rosenius' møde ved at analysere diverse digitaliserede aviser. Denne annonce er det eneste sted, hvor Rosenius' besøg i Danmark omtales i en samtidig kilde.

¹⁰⁸ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 69.

¹⁰⁹ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 13.

Ahnfelts Sangbog og Indre Missions Tidende

Ud over at Ahnfelt prædikede og sang i utallige sammenhænge, samlede, bearbejdede og udgav han en sangbog, der populært fik navnet *Ahnfelts Sangbog*, og som indeholdt 200 åndelige sange, hvor Lina Sandell-Berg og C.O. Rosenius var stærkt repræsenteret.¹¹⁰ I de rosenianske sammenhænge blev der ikke afholdt et møde eller en privat sammenkomst, uden at man sang af *Ahnfelts Sangbog*.¹¹¹ Sangbogen udkom i hæfter, hvor det første hæfte udkom i 1850 med 12 sange.¹¹² I 1877 udkom det sidste hæfte, der bestod af nummer 171-200. Takket være Ahnfelts møder i Helsingør, lærte Niels Johansen og Jens Larsen nogle af sangene i de første hæfter i *Ahnfelts Sangbog* at kende. Det er baggrunden for, at nummer 21 i *Ahnfelts Sangbog Jeg véd et Land af idel Lys* blev sunget, da de var med til at stifte *Foreningen for den indre Mission* den 17. september 1853 i landsbyen Ordrup ved Ringsted.¹¹³ Det er første gang, at en sang af Rosenius er sunget i Danmark uden for et roseniansk møde. Da Indre Mission i 1895 udsendte den første udgave af *Hjemlandstoner* var *Jeg ved et land af idel lys* med som nr. 561.

Da Jens Larsen i 1856 på eget forlag udgav hæftet *Aandelige Sange til Guds Børns Opbyggelse*, der bestod af 15 sange, hvoraf flere var forfattet af Jens Larsen, indeholdt sanghæftet tillige følgende sange fra Ahnfelts Sangbog: 1. *Guds Barn jeg er! O salige Ro og Glæde* (Ahnfelt nr.5). 2. *Af idel Lys jeg ved et Land* (Ahnfelt nr. 21) og 3. *Nu Lov og Pris! Jeg ved ej mer* (Ahnfelt nr.26). I 1856 udsendte Jens Larsen en ny og udvidet udgave af *Aandelige Sange til Guds Børns Opbyggelse*. Den nye udgave bestod af 34 sange. Jens Larsen havde taget flere sange med af Grundtvig og yderligere fem sange fra Ahnfelts Sangbog: 1. *Aabent staar Jesu forbarmende Hjerte* (Ahnfelt nr. 14). 2. *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim* (Ahnfelt nr.31). 3. *Just som jeg er – ej med et Straa* (Ahnfelt nr.36). 4. *Alt er nu rede* (Ahnfelt nr.39) og 5. *O, hvad Salighed Gud vil skænke*. (Ahnfelt nr.44). Af de fem nye sange

¹¹⁰ Om Ahnfelts Sangbog: Lövgren, Ahnfelt, 42-158; Kaas, Forbindelse med Skåne, 154-180; Kofod-Svendsen, "Ahnfelts Sangbog", *Hymnologi*, 99-149.

¹¹¹ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 66; K.H. Kofoed, *Erindringer* (Aarhus: Universitetsforlaget, 1979), 33.

¹¹² Den verdensberømte sanger Jenny Lind (1820-1887), der havde tilsluttet sig den rosenianske vækkelse, understøttede økonomisk Ahnfelts udgivelse af de åndelige sange, han samlede og bearbejdede, inden han udgav dem. Som tak for den værdifulde og generøse økonomiske hjælp, hun havde ydet ham, tilegnede han hende den færdige sangbog med følgende dedikation til Jenny Lind på titelbladet: "Andeliga Sånger med accompagnement af Pianoforte eller Guitarre, componeiade samt Demoiselle Jenny Lind vördsammast tillegnade af Oscar Ahnfelt": Anne-Marie Riiber, *Jenny Lind. Et navn som aldrig dør* (København: Lohse, 1947), 210; Lövgren, *Oscar Ahnfelt*, 48b.

¹¹³ Niels Johansen, *Indbydelsesskrift til en Missions-Forening for hele Norden. Danmark, Norge og Sverrig* (København: S.L. Møllers Bogtrykkeri, 1853); Blauenfeldt, *Indre Missions Historie*, 11; Olesen, "Kup eller redningsaktion? Omkring tilblivelsen af Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark 1861", 42. Den sang begynder lidt forskelligt i forskellige udgaver af Ahnfelts Sangbog. I en udgave begynder den "Jeg ved et Land, et Faderhjem". I en anden udgave "Af idel Lys jeg ved et Land" og i en tredje udgave "Jeg véd et Land af idel Lys". Også på svensk begynder den lidt forskelligt: "Jag vet ett land av idel ljus" eller "Av idel Ljus jag vet ett Land".

stod de to allerede i Høyers hefte.¹¹⁴ Det var *Aabent staar Jesu forbarmende Hjerte og Jeg er fremmed, jeg er en Pilgrim*.

Efter dannelsen af Indre Mission begyndte man allerede i 1854 udgivelsen af *Den indre Missions Tidende* med Jens Larsen som udgiver. Efter et par år blev han også redaktør. Når man læser de årgange, hvor han var bidragsyder, ser man, at han var påvirket især i sin sakramenteforståelse af sine kontakter til grundtvigske kredse. Han formidlede også en traditionel pietistisk præget vækkelsesforkyndelse, men endelig finder man også inspiration fra *Pietisten* i hans forkyndelse af Kristus.¹¹⁵ Allerede i 1852 havde Jens Larsen udgivet traktaten *Den bedste Ven* på otte sider. Indholdet er en pietistisk vækkelsesforkyndelse, men enkelte steder finder man formuleringer, der klart bærer præg af, at han har læst *Pietisten*. Som årene gik, synes inspirationen fra Rosenius at have været aftagende.

I 1855 begyndte Niels Johansen udgivelsen af bladet *Brevbærer mellem Kristne til Oplysning og Forbindelse*. I *Brevbærer* 2. årgang¹¹⁶ bragte Johansen en artikel fra *Pietisten*¹¹⁷. Johansen var ikke en dogmatisk type, så han bragte en opbyggelig fortælling om en præsts omvendelse. Dette er første gang, *Pietisten* bliver citeret i et dansk opbyggeligt blad.

Den svenske indvandring

Kort tid før Ahnfeldts første besøg i Danmark var der begyndt en markant svensk indvandring fra landskaberne Skåne, Halland og Blekinge i Sydsverige, hvor rosenianismen blandt andet takket være Ahnfeldts utrættelige virksomhed var ved at finde fodfæste og siden har stået stærkt. Denne svenske indvandring bestod af både faglært (murere, tømrere, malere) og ufaglært arbejdskraft (stenhuggere og sæsonarbejdere i landbruget, hvor der fra cirka 1870 skete en omlægning i landbruget fra korn til rodfrugtproduktion for eksempel på Lolland-Falster). De store kvindearbejdspladser fandtes navnlig i tekstil- og beklædningsindustrien og i mindre grad inden for næringsmiddelproduktionen. Mange mænd arbejdede ved statsbanerne, sporvejene, som kuske og sømænd og inden for post-, tele- og telefonvæsenet, mens kvinderne fortrinsvis var inden for detailhandelen. Den svenske indvandring

¹¹⁴ Høyers sanghæfte vil senere blive omtalt.

¹¹⁵ Jens Larsen, "Den indre Mission", *Den indre Missions-Tidende* 1, nr. 1 (1854), 3; Jens Larsen, "Guds Aands paavirkende Naadegjerninger", *Den indre Missions Tidende* 3, nr. 6 (1856), 86; Jens Larsen, "Midlerne", *Den indre Missions Tidende* 3, nr. 8 (1856), 125; Jens Larsen, "Guds riges Evangelium", *Den indre Missions Tidende* 4, nr. 3 (1857), 33-43; Jens Larsen, "Midleren og Midlerne", *Den indre Missions Tidende* 5, nr. 6 (1858), 83-96; jævnfør Banning *Forsamlinger*, 90, hvor Jens Larsen brugte udtrykket "den frie Naade i Christo"; Olesen, "Kup eller redningsaktion", 42-45.

¹¹⁶ *Brevbærer mellem Kristne til Oplysning og forbindelse* 2, nr. 6 (1856), 54-65. Niels Johansen var redaktør og udgiver 1855-1860.

¹¹⁷ *Pietisten* 2. årg. (1843).

bestod helt overvejende af enkeltindivider og havde karakter af en ungdomsindvandring, idet over 70% var under 30 år. Arbejdslønnen i Københavnsområdet lå mellem en tredjedel over til dobbelt så højt som lønniveauet i Sydsverige. Geografisk skete indvandringen til den østlige del af Nordsjælland, til Københavnsområdet, især Amager, Bornholm og Lolland-Falster. De svenskere, der udvandrede til Amager, bosatte sig især i Sundby. Den faglige arbejdskraft søgte især til København med den begyndende industrialisering. I 1880'erne var hver ottende mandlige håndværks- og industriarbejder i København svenskfødt, og for kvindernes vedkommende drejede det sig om hver tiende. I 1901 udgjorde den svenske befolkning i Bornholms amt 6,3% af befolkningen.¹¹⁸ Den store svenske indvandring skete i nøjagtig de samme områder, hvor Luthersk Missionsforening først fik et stærkt fodfæste. I årene 1850-1910 udvandrede 82.840 svenskere til Danmark.¹¹⁹ Af svenske navne i Luthersk Missionsforening kan nævnes Blomquist, Lindgreen, Månsson, Roswall og Thorngreen. Smedesvend Michel Lindgreen (født 1777) indvandrede til København kort før det engelske bombardement af byen i 1807, mens smedesvend Bengt Roswall (1824-1914) født i Skivarp Sogn vest for Ystad indvandrede i Nordsjælland 1845. I 1843 fik den ugifte Juliane Sophie Sonne ved Slottet Hammershus sønnen Alfred Peter Thorngreen. Ifølge kirkebogen var hans far den svenske sømand Jens Peter Thorngreen fra Karlshamn. I 1875 fik skrædder Per Månsson (f. 1855 i Stora Köpinge øst for Ystad) udflytningsbevis til Bornholm. Kirkemaler Johan August Blomquist (1855-1944) kom til København i 1878, to år efter at missionshuset i Nansensgade var bygget. Desværre findes ikke skriftlige kilder om svenske indvandrere fra den rosenianske bevægelse, men jeg har talt med flere ældre i Luthersk Missionsforening, der har fortalt mig om deres bedste- eller oldeforældre, der var indvandret fra Sverige og havde haft Rosenius' *Pietisten* og *Ahnfeldts Sangbog* med sig.

Denne svenske indvandring fra især de områder, hvor Ahnfelt så energisk udbredte det rosenianske budskab og var initiativtager til etableringen af rosenianske foreninger, kan være en medvirkende

¹¹⁸ Richard Willerslev, *Den glemte indvandring. Den svenske indvandring til Danmark 1850-1914* (København: Gyldendal 1983); Richard Willerslev: "Tilvandringen af svenske arbejdere 1840-1918" i *Fremmede i Danmark*, redigeret af Bent Blüdnikow (Odense: Universitetsforlaget 1987), 119-138; Annelise Rasmussen: "Svenske arbejdere på Lolland-Falster 1870-1900" i *Fremmede i Danmark*, 141-160; Kurt Lund, *Utvandringen till Danmark. Fattigmans Amerika* (Aarhus: Scandinavian Book A/S, 2011); Elisabeth Bloch og Henning Bro: "Svenskere over Øresund i mere end 300 år" i *Over Øresund før Broen*, redigeret af Elisabeth Bloch et al. (Kastrup: Lokalhistoriske Arkiver i Storkøbenhavn, LASK 2000), 9-30; Inger Kjær Jansen: "Hvor broen lander. Svenskere i Tårnby Kommune gennem 250 år" i *Over Øresund før Broen*, 31-56; Elisabeth Bloch: "Indvandringsboom, kontrol og diskrimination" i: *Over Øresund før Broen*, 136-159.

¹¹⁹ R. Willerslev: "Nettoudvandringen fra Sverige til Danmark 1850-1910. En komparativ undersøgelse", *Scandia* 45, nr.1 (1979), 83-106.

årsag til, at Ahnfelt så ofte besøgte netop flere af de områder, hvortil mange svenskere var udvandret, og at han oven i købet etablerede et missionshus i Helsingør.¹²⁰

Københavnsområdet

Den pietistiske vækkelse

Da Christian VI (1697-1746) blev konge i 1730, skete der et afgørende religiøst skifte i Danmark. Fra barndommen var den nye konge opdraget af pietister og havde som kronprins væsentlig omgivet sig med mænd af den retning. Han var en oprigtig kristen, hvis store ønske det var at gøre sine undersåtter til gode kristne, og dermed forstod kongen først og fremmest fromme, inderligt troende mennesker. Det var for eksempel baggrunden for at indføre konfirmationen i 1736, så børnene kunne få en god indføring i bibel, salmebog og katekismus. Kongen og hans rådgivere var overbevist om, at den pietistiske vækkelse formåede at give nyt liv i kirken, men de ville ikke tillade noget brud med den lutherske lære eller den fast organiserede statskirke. Kongen ville gennem sine embedsudnævnelser både i stat og kirke fremme en statskirkelig pietisme, hvor dygtige og fromme mænd kom til tops i samfund og kirke. Biskop Hans Adolph Brorson (1694-1764) og hans to brødre var et typisk eksempel. De pietistiske ledere var betænkelige ved enhver form for sværmeri. Det gjaldt også Zinzendorfs (1700-1760) herrnhutisme.¹²¹ Pietismen ville fremme det almindelige præstedømme. Samtidig ville den statskirkelige pietisme sikre sig, at lægfolk ikke lærte noget forkert, når de samledes i mindre kredse (konventikler) til bøn og bibellæsning. Derfor indførte den pietistiske konge i 1741 *Konventiklplakaten*, hvor hensigten var, at det skulle blomstre med opbyggelige sammenkomster ledet af præster, så den rette bibelsk, lutherske pietisme kunne gennemsyre hele statskirken. Der blev udgivet bibler, salmebøger og en række opbyggelige bøger. Både i København og mange steder i provinsen blev der opbygget et menighedsliv i pietistisk ånd, ligesom der blev taget en række diakonale initiativer. Da der senere ved kongehuset, Det Teologiske Fakultet og i ledende kredse blæste nye vinde inspireret af den nye oplysningsånd, der udviklede sig til en rationalisme, der omfortolkede Bibelen og den lutherske bekendelse, havde pietismen kun ringe modstandskraft. En del af årsagen var sikkert, at den havde været så konge-, biske- og præstestyret, at der aldrig var fremvokset et modent lægfolk og en selvstændig lægmandsbevægelse, der virkelig havde taget

¹²⁰ se note 86. Om den svenske indvandrings betydning for LM' s opståen og vækst se Flemming Kofod-Svendsen, " Kristendomsforståelsen hos de indvandrede hollænderes efterkommere. Om de indvandrede hollændere og svenskere på Amager og Luthersk Missions opståen " i *Museum Amagers Forskningsantologi*, redigeret af Søren Mentz (København: Museum Amager, 2018).

¹²¹ Leiv Aalen, *Den unge Zinzendorfs teologi* (Oslo: Lutherstiftelsen 1952) giver en grundig analyse af den unge Zinzendorfs teologi.

medejerskab til den pietistiske kristendomsforståelse. Dog overvintrede en række pietistiske kredse under den rationalistiske periode rundt om i landet, hvor de samledes til bibellæsning og bøn.

Herrnhutismen

Den 6. juni 1731 blev Christian VI og Sophie Magdalene (1700-1770) med pomp og pragt salvet til konge og dronning i Frederiksborg Slotskirke af Sjællands biskop Kristen Worm (1672-1737). I anledning af kroningshøjtideligheden kom grev Zinzendorf til København. Han var halvfætter til dronningens mor, den pietistisk fromme enkemargrevinde Sophie Christiane af Brandenburg-Culmbach. Under sit ophold holdt Zinzendorf opbyggelige forsamlinger for de fornemme kredse, mens hans ledsagere holdt for de almindelige borgere.¹²² Disse forsamlinger fortsatte efter hans afrejse og førte til oprettelsen af *Det Københavnske Brødreresocietet* 14.09.1739.¹²³ Societetet voksede i løbet af kort tid til et stort samfund organiseret efter Herrnhuts mønster med inddeling i ”kor” efter køn, alder og ægteskabelig status.¹²⁴ I 1740 havde samfundet 29 medlemmer, i 1750 42, i 1760 437 og i 1770 435. Det var især jævne borgere og håndværkere, der søgte til Societetet.¹²⁵ Det blev af særlig betydning, at adskillige studerende sluttede sig til Societetet, så det oprettede et eget studenterselskab.¹²⁶ I årene 1758-1792 omfattede det mindst 112 studerende, hvoraf de fleste var teologer. Selv om nogle givetvis blev præget af den begyndende oplysningstids rationalisme, hvor livets store spørgsmål ikke længere blev besvaret ud fra Bibelen, er det ubestrideligt, at mange præster i deres studietid gennem Det Københavnske Brødreresocietet modtog en herrnhutisk påvirkning, der prægede deres senere præstegerning rundt om i landet, og som havde gjort dem til varme venner af Brødremenigheden.¹²⁷ Flere nordmænd spillede en fremtrædende rolle i Societetet,¹²⁸ hvis

¹²² Lorenz Bergmann, *Grev Zinzendorf I* (København: P. Haase & Søn, 1957), 162-166.

¹²³ H.G. Saabye, *Om Sekterne i Danmark* (Kjøbenhavn: Andr. Schou, 1884), 207-209; Jørgen Lundbye, *Herrnhutismen i Danmark* (København: Karl Schönberg, 1903), 72; Johannes Pedersen, "Pietismens tid 1699-1746" i *Den danske kirkes historie V*, redigeret af Hal Koch og Bjørn Kornerup (København: Nordisk, 1951), 200; Bergmann, *Zinzendorf*, 198; Baagø, *Vækkelse*, 19; Anders Pontoppidan Thyssen, *Herrnhuter-Samfundet i Christiansfeld* (Åbenrå: Historisk samfund for Sønderjylland, 1984), 36; Nielsen, *Falck Rønne*, 95; Jørgen Bøytler, *Gribe og begribe. Liv og tradition i Brødremenigheden* (Christiansfeld: ProRex 2015), 99-101.

¹²⁴ Lundbye, *Herrnhutismen*, 70-89; Baagø, *Vækkelse*, 19; Thyssen, *Herrnhuter-Samfundet*, 16, 36; Bøytler, *Gribe og begribe*, 194.

¹²⁵ Lundbye, *Herrnhutismen*, 75.

¹²⁶ H. M. Løbner, *Brødremenigheden* (København: Lohse, 1915), 115; Bøytler, *Gribe og begribe*, 101.

¹²⁷ Knud Heiberg, "Fra det københavnske Brødre-Societets Dagbogsoptegnelser 1746-1769", (*Kirkehistoriske Samlinger* 1897-99), 587; Ludvig Schrøder, *Brødremenigheden* (Kolding 1903), 57; Baagø, *Vækkelse*, 19; Thyssen, *Herrnhuter-Samfundet*, 36; jævnfør Lundbye, *Herrnhutismen*, 81, 89, 116, 124; Løbner, *Brødremenigheden*, 116-122; Helge Rønnow, *Brødremenigheden en levende tradition* (Christiansfeld: Savanne, 1980), 17.

¹²⁸ Erling Danbolt, *Misjonstankens gjennombrudd i Norge* (Oslo: Egede Instituttet, 1947), 64.

medlemmer ikke var separatister. De gik i deres sognekirke og modtog alterets sakramente, men stod i øvrigt i livlig forbindelse med Herrnhut og andre brødrementigheder.¹²⁹

Takket være en god kontakt til en indflydelsesrig minister – sandsynligvis Andreas Peter Bernstorff (1735-1797) – der havde en høj stjerne ved hoffet, lykkedes det Brødresocietetet at få tilladelse til at købe et hus og holde forsamlinger i huset. Man fik tilladelsen i 1783, købte et hus i Stormgade og byggede i det følgende år en mødesal, hvor Nationalmuseet ligger i dag.¹³⁰

I begyndelsen af det 19. årh. boede der i København godt 100.000 indbyggere. Cirka halvdelen af dem var handlende, håndværkere og søens folk. Noget over en fjerdedel var embedsfolk, akademikere og ansatte ved militæret. Den sidste lille fjerdedel bestod af tjenestefolk, pensionister og direkte fattige, der levede af almisser.¹³¹

I 1815 var der 17 kirker i København, men da flere var specialkirker, herunder to tyske kirker, var der kun syv sognekirker. Ved de 17 kirker var der 21 gejstlige foruden kateketer. Ligesom præstestanden i det øvrige land var også præsterne i København måske med enkelte undtagelser præget af rationalismens og oplysningstidens udvandede kristendom. Af indlæg i aviser og tidsskrifter fremgår det, at den intellektuelle klasse stort set tilsluttede sig tidens modefilosofi. Siden Christian VI havde pietismen i København dog overlevet i mindre kredse.¹³² Kaj Baagø understregede, at to ting stod fast: at kirkegangen i århundredets begyndelse var stærkt aftagende, og at der var en udbredt misfornøjelse med gejstligheden. Det kom frem i hyppige klager over præsternes embedsførelse og griskhed.¹³³

Grundtvig

Da Nikolaj Frederik Severin Grundtvigs (1783-1872) gamle far ønskede at få sin søn som kapellan, holdt Grundtvig i marts 1810 sin dimisprædiken over Matt 5,16-17, som han kort tid efter udgav under titlen ”Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Hus”.¹³⁴ Grundtvig havde i løbet af foråret fundet hvile i en fast tro på frelsen ved Kristi kors. Grundtvigs faste fundament var nu bibelordet og troen på syndernes forladelse.¹³⁵ Sammenholder man Grundtvigs dimisprædiken med prædikener af den

¹²⁹ Bergmann, *Zinzendorf*, 198; Bøytler, *Gribe og begribe*, 100-101.

¹³⁰ Lundbye, *Herrnhutismen*, 152-153; Baagø, *Vækkelse*, 20-21.

¹³¹ Kristian Sommer, *Kampen om København* (København: Ungdommens Kirke, 1948), 17; Baagø, *Vækkelse*, 8-9.

¹³² Ludvig Helveg, *Den danske kirkes historie, anden del* (København: Karl Schønberg, 1883), 320.

¹³³ Baagø, *Vækkelse*, 13, hvor jeg også har hentet afsnittets faktuelle oplysninger.

¹³⁴ N.F.S. Grundtvig, *Udvalgte Skrifter II* (København: Gyldendal 1905), 14-20.

¹³⁵ Holger Begtrup, *N.F.S. Grundtvig som bibelkristen* (København: Karl Schønberg, 1900). Læs også julesalmen *Dejlig er den himmel blå* fra 1810. Hal Koch karakteriserede Grundtvigs bibelsyn på denne måde: ”Bibelkristen var Grundtvig, ortodokst bibeltroende, ja, han tilegnede sig den ortodokse tids ganske uhistoriske inspirationsteori og hævdede den bogstavelige sandhed af hvert ord, som fandtes i skriften”, Hal Koch, *N.F.S. Grundtvig* (København:

senere leder af Indre Mission, Vilhelm Beck (1829-1901), er man ikke i tvivl om, at Grundtvig i 1810 havde samme bibeltillid, bibelbrug forståelse af prædikenens betydning som Vilhelm Beck.

I 1815 blev *Johannes Christian Reuss* (1778-1838) leder af Brødreresocietetet. Samtidig kom der dygtige erhvervsfolk ind i bestyrelsen, som blandt andet tog initiativ til i 1816 at udvide mødesalen, så den kunne rumme 600 mennesker. I de følgende år steg deltagelsen i Brødreresocietetets offentlige møder i Stormgade, hvor der lød en evangelisk, herrnhutisk forkyndelse, så salen blev fyldt, ja en påskedag måtte hen ved 200 mennesker opgive at komme til møde på grund af pladsmangel, og senere gik endnu flere forgæves. Reuss var ikke nogen oratorisk begavelse, men en flittig leder med et varmhjertet budskab om frelsen i Kristus, hvor han klart betonede menneskets syndighed og frelse alene ved Kristi fortjeneste.¹³⁶ Den kendsgerning, at der i en årrække samledes op mod 700 mennesker søndag efter søndag i en overfyldt mødesal, er et vidnesbyrd om, at der var mennesker, som ønskede et andet budskab end rationalistiske mennesketanker. Selv da Grundtvig begyndte sine aftensangsgudstjenester i den daværende Frederiks Kirke på Christianshavn¹³⁷ i 1832, formindskedes søndagsforsamlingen ikke i Stormgade. Men det store fremmøde til søndagsmøderne medførte ikke medlemsfremgang i Brødreresocietetet. Derimod fik søndagsmøderne betydning for vækkelsen i København.

Udviklingen i 1820'erne fik stor betydning for den fremtidige kirkelige udvikling. Grundtvig indledte blandt andet sammen med Andreas Gottlob Rudelbach (1792-1862) og Jacob Christian Lindberg (1797-1857) kirkekampen mod rationalismen.¹³⁸ En af de grunde, der fik Grundtvig til at gå aktivt ind i kirkekampen, var, at han så den nød, som flere kristne lægfolk var kommet i. Disse jævne almuefolk var blevet åndeligt vakt og ønskede gammeldags kristendom, som de ikke fik hos deres rationalistiske præster. Derfor samledes de i private hjem, hvor de i mindre grupper læste blandt

Gyldendal, 1959), 94; A.M. Allchin, *Grundtvigs kristendom* (Gylding: Aarhus Universitetsforlag, 2002), 22-23; Anders Pontoppidan Thyssen, "Grundtvigs tanker om kirke og folk. Indtil 1824" i *Grundtvig og den grundtvigske arv. Afhandlinger af Anders Pontoppidan Thyssen*, redigeret og udgivet af Jakob Balling et al. (Frederiksberg: Anis, 1991), 18-21; William Michelsen, "Grundtvigs kristelige gennembrud 1810-1812" i *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys*, redigeret af Christian Thodberg og Anders Pontoppidan Thyssen (Frederiksberg: Anis, 1998 [1983]), 43-50; Anders Pontoppidan Thyssen, "Bibelsk-kristelig kulturkamp (1811-1815)" i *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys*, (98-102); Christian Thodberg, "Grundtvig som prædikant" i *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys*, (117-162).

¹³⁶ Kaj Baagø, *Magister Jacob Christian Lindberg* (København: G.E.C. Gad, 1958), 59.

¹³⁷ Kirken, der ligger for enden af Strandgade, er oprindelig under navnet Tyske Frederiks Kirke bygget 1755-1759. I dag hedder den Christians Kirke og er almindelig sognekirke. Om Grundtvigs virke ved kirken: Svend Jacobsen, "Grundtvig i Frederiks tyske Kirke" i *Christians Kirke gennem 200 år*, redigeret af Laurids Stampe et al. (København: Christians Sogns menighedsråd 1959), 81-110.

¹³⁸ Sommer, *Kampen om København*, 36-37; Baagø, *Lindberg*, 55-204; Jens Rasmussen, "N.F.S. Grundtvig og 'Rationalisterne'" i: *Grundtvig studier*, redigeret af William Michelsen et al. (København: Grundtvig-Selskabet af 8. september 1947, 1998), 95-119; Anders Pontoppidan Thyssen og Christian Thodberg "Kort biografi" i *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys*, 9-16.

andet Luthers prædikener. De blev så anmeldt til øvrigheden af rationalistiske præster for brud på Konventikelplakaten. Især på Fyn var forsamlingslivet og politifølgelsen stærk. Rent teologisk var Grundtvig betænkelig ved sådanne gudelige forsamlinger, men frihedsmæssigt fandt han det forkasteligt, at øvrigheden forfulgte dem, der samlede for at læse Luther uden præstens tilstedeværelse, mens folk privat frit kunne samles til skuespil, kortspil og anden selskabelighed.¹³⁹ Da Overretten i København i begyndelsen af 1825 netop havde stadfæstet en dom fra Underretten på Fyn, skrev Grundtvig et indlæg om de gudelige forsamlinger.¹⁴⁰ En anden årsag til kirkekampen var, at den unge teologiske professor Henrik Nicolaj Clausen¹⁴¹ (1793-1877) i 1825 udgav sit digre værk *Katholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus*. Cirka 14 dage efter, at bogen var udkommet, forelå Grundtvigs modskrift *Kirkens Genmæle*, der er et markant angreb på den rationalisme, som Grundtvig mente at finde repræsenteret i Clausens værk. Grundtvig anklagede Clausen for falsk lære og krævede, at han fratrådte sit embede som teologisk professor. Clausen anlagde injuriersag og vandt processen, idet Grundtvig i 1826 blev idømt livsvarig censur.

Grundtvig og de vakte kredse

I forlængelse af kirkekampen lykkedes det Jacob Christian Lindberg at knytte forbindelse mellem Grundtvig og de lægmandskredse, der var grebet af samtidens gudelige vækkelse. Dermed blev der lagt et fundament for den senere kirkelige retning, grundtvigianismen. Fra denne retnings tidlige historie skal noteres, at Grundtvigs kirkesyn efterhånden blev udbygget med en særlig teori om, at trosbekendelsen af Jesus var blevet meddelt til disciplene i de 40 dage mellem opstandelsen og himmelfarten. Det fundamentale i hans syn var dog den af Helligånden skabte enhed mellem den opstandne Kristus og det af menigheden bekendte troens ord.¹⁴²

Samtidig nåede Grundtvig under sin præstegering frem til en stadig højere værdsættelse af gudstjenesten, og hans modsætningsforhold til samtidens rationalistiske forkyndelse førte ham skridt for skridt til den overbevisning, at Guds tale til mennesker ikke først og fremmest var at finde i det skrevne bibelord, men i det ord, der lød ved dåb og nadver. Grundtvig hævdede, at Bibelen havde alle dage været underkastet teologernes divergerende fortolkninger. Det levende ord fra Herren selv – det vil sige trosbekendelsen og de personligt henvendte ord ved dåben og nadverens indstiftelse – havde

¹³⁹ Grundtvigs prædiken 2. pinsedag 1837 i *N.F.S. Grundtvigs Prædikener bind X: 1836-1837* redigeret af Christian Thodberg (København: G.E.C. Gad, 1985), 229-232.

¹⁴⁰ N.F.S. Grundtvig, "Om gudelige Forsamlinger" i: *Nik. Fred. Sev. Grundtvig Udvalgte Skrifter IV* redigeret af Holger Begtrup (København: Gyldendal, 1906), 366-376.

¹⁴¹ Han blev for øvrigt Rudolf Frimodts (1828-1879) svigerfar.

¹⁴² Thyssen og Thodberg, "Kort biografi".

derimod lydt uforandret siden oldkirkens dage. Derfor mente Grundtvig, at de kristnes faste ståsted ikke var at finde i Bibelen, men dér hvor menigheden samles om Guds talte ord ved dåb og nadver.¹⁴³ Ved den udvikling flyttede Grundtvig kort sagt sit fundament fra Bibelen til det, han forstod som de bærende led ved gudstjenesten. Det embede ved Vor Frelzers Kirke på Christianshavn, som Grundtvig havde fået i 1822, nedlagde han i 1826. Der var flere årsager. Dels at Clausen havde vundet sin injuriersag, dels anden modgang, og endelig Grundtvigs ønske om at genoptage sit forfatterskab.

I 1831 begyndte Lindberg at afholde gudelige forsamlinger i sit hjem.¹⁴⁴ Der blev også afholdt andre gudelige forsamlinger i København blandt andet en i Sundbyvester på Amager. Mens Grundtvig udformede den ældste grundtvigianismes teologiske og kirkepolitiske ideer, fremtrådte Lindberg som organisatoren af den grundtvigske bevægelse.¹⁴⁵ Lindberg arbejdede også målrettet på at få ikke alene tilhørerne, men også medlemmerne af Brødreresocietetet med i den grundtvigske bevægelse. Baagø mente ud fra sin detaljerede undersøgelse af udviklingen, at de allerfleste vakte i København på et eller andet tidspunkt havde haft forbindelse med Brødreresocietetet.¹⁴⁶

Det blev Brødreresocietetets skæbne, at så mange af dets medlemmer og især medlemmers børn var begejstrede for Grundtvig og gik ind i den grundtvigske bevægelse, mens Grundtvig omvendt var kritisk til herrnhutismen og Societetet.¹⁴⁷ Desuden løb Societetet ind i en ledelseskriser i 1830'erne.¹⁴⁸ Senere i århundredet skrumpede Societetet ind til en lille kreds på en snes personer. 01.04.1923 blev Societetet formelt opløst.¹⁴⁹

Mange af dem, der var kommet til søndagsmøderne i Societetet, blev aktive i forskellige grundtvigske forsamlinger, som voksede frem i København. På Christianshavn boede en skræddermester J.H. Vinther og hustru, som var blevet vakt gennem pastor P.S. Spangs forkyndelse i Helligåndskirken. Spang, der blev residerende kapellan ved denne kirke i 1840 og sognepræst 1845,

¹⁴³ J.P. Bang, "Grundtvigs Kirkesyn" i *Grundtvig i 150-året efter hans fødsel*, redigeret J. Monrad (København: Kirkeligt Samfund, 1933), 9-27; R. Prenter, *Den kirkelige anskuelse* (Christiansfeld: Savanne, 1983); Thyssen, "Grundtvigs tanker om kirke og folk" og "Kirkeligt Samfunds tilblivelse" i *Grundtvig og den grundtvigske arv*, redigeret af J. Balling et al. (Frederiksberg: Anis, 1991), 3-142 og 203-275; Anders Pontoppidan Thyssen, "Grundtvigs tanker om kirke og folk indtil 1824"; "Grundtvigs tanker om kirke og folk 1825-1847" og "Grundtvigs tanker om kirke og folk 1848-1872" i *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys*, 84-114, 225-286 og 335-359; Allchin, *Grundtvigs kristendom*, 95-105; Hans Raun Iversen, *Grundtvig, Folkekirke og Mission* (København: Anis, 2008), 35-53.

¹⁴⁴ Baagø, *Lindberg*, 163.

¹⁴⁵ Baagø, *Lindberg*, 205.

¹⁴⁶ Baagø, *Vækkelse*, 25; Jacob Appel, *Vartov – træk af den frie menigheds historie 1920-1995*, (København: Vartov, 1995), 16-17.

¹⁴⁷ N.F.S. Grundtvig "Verdens Krønike 1812" i *Nik. Fred. Sev. Grundtvig Udvalgte Skrifter II*, redigeret af Holger Begtrup (København: Gyldendal, 1905), 301, hvor Grundtvig bl.a. om Zinzendorf udtalte, at han var "ugudelig", og det samme var hans tilhængere; Schrøder, *Brødreremigheden*, 26, 75; Lundbye, *Herrnhutismen*, 193-195; Baagø, *Lindberg*, 107-111; Baagø, *Vækkelse*, 27; Bøytler, *Gribe og begribe*, 204.

¹⁴⁸ Baagø, *Vækkelse*, 28-29; Lundbye, *Herrnhutismen*, 195-198.

¹⁴⁹ Baagø, *Vækkelse*, 29; ifølge Bøytler, *Gribe og begribe*, 204 blev det københavnske societet nedlagt i 1920.

var noget af en vækkelsesprædikant og samlede mange tilhørere. Desuden fik pastor Hans Knudsen, der havde været missionær i Tranquebar, betydning for dem, og snart sluttede de sig til Det Danske Missionselskab og deltog i missionsmøderne på Sydøstsjælland. Da Frederik Hammerich (1809-1877) blev kapellan ved Trinitatis Kirke, sluttede de sig en tid til ham.¹⁵⁰ I 1848 fandt de endelig vej til Vartov og blev fra da af Grundtvigs faste tilhørere.¹⁵¹

Ahnfelt talte i et grundtvigsk hjem

Familien Vinther begyndte at holde gudelige forsamlinger i deres hjem.¹⁵² Deres søn Karl havde en ven, handskefabrikant N.F. Larsen, aktiv i grundtvigske kredse, der i Helsingør havde hørt Oscar Ahnfelt, som han var blevet begejstret for og havde karakteriseret som en ”meget begavet svensk rejseprædikant”.¹⁵³ Vinther nævnte i sin bog, at Ahnfelt også havde en bror provst Ahnfelt,¹⁵⁴ der var godt kendt blandt Grundtvigs venner i Danmark. Vinther skildrede så Rosenius’ virksomhed, hvor store skarer samledes om hans evangeliske forkyndelse, ligesom han nævnte Rosenius’ arbejde som redaktør af *Pietisten*, der var meget udbredt i hele Sverige. Vinther understregede tillige, at Rosenius lagde stærkt vægt på forkyndelsen af den frie nåde i modsætning til megen lovkrystendom i Sverige. Vinther fremhævede, at Ahnfelt overalt i Sverige samlede fulde huse, men han var ikke så grundig som Rosenius.¹⁵⁵

Ahnfelt besøgte familien Vinther sommeren 1852¹⁵⁶ og boede hos dem en uge, hvor han hver dag holdt møder i deres hjem eller forskellige steder på Amager og en enkelt gang i Opfostringshusets Kapel.¹⁵⁷ Vinther omtalte møderne som meget opbyggelige, når Ahnfelt talte om forsoningen og

¹⁵⁰ I sin selvbiografi, *Et levnedsløb, del I og II*, (København: Forlagsbureauet, 1882), skildrede Frederik Hammerich, hvordan han som barn kom til møder i Brødresocietetets mødesal i Stormgade og senere blev en selvstændig discipel af Grundtvig (del I, 36, 103, 353, 373; del II, 71 jævnfør Schrøder, *Brødremenigheden*, 65-71).

¹⁵¹ Baagø, *Vækkelse*, 148. 1832-1839 fungerede Grundtvig som ulønnet aftensangsprædikant ved Frederikskirken (nu: Christianskirken) på Christianshavn. I 1839 fik han atter fast stilling, idet han blev ansat ved Vartov hospitalskirke; et beskedent embede som han kunne overkomme ved siden af sine studier og digteriske sysler (Appel, *Vartov*, 20).

¹⁵² Deres søn Karl Harald Nissen Vinther (1829-1908) har i sin bog *Oplevelser fra Menighedslivet* i København og Sydøstsjælland, (København: Karl Schønberg, 1895), fortalt om de gudelige forsamlinger i sit hjem og menighedslivet i København og Sydøstsjælland.

¹⁵³ Vinther, *Menighedslivet*, 123-124.

¹⁵⁴ Oscar Ahnfelts storebror Paul Gabriel Ahnfelt (1803-1863) var provst i Farhult i Skåne. Provst Ahnfelt tilhørte reformpartiet, der var optaget af at reformere Svenska Kyrkan, så lægfolk blev mere inddraget i kirkens arbejde. I bogen *Studentminnen* (Stockholm: Natur och kultur 1963 [1857]) giver provst Ahnfelt et interessant indblik i ikke alene sin studentertid, men han omtaler også sin barndom og familie.

¹⁵⁵ Vinther, *Menighedslivet*, 124.

¹⁵⁶ Vinther, *Menighedslivet*, 124; Westin, *Rosenius' Breve*, 67. Familien Vinther boede i en lejlighed på hjørnet af Brogade og Strandgade på Christianshavn (Kaas, *Forbindelse med Skåne*, 136). Lejligheden lå ikke så langt fra Christians Kirke. I forbindelse med en renovering af området blev Brogade sløjfet i 1938.

¹⁵⁷ Det var et kendetegn for den pietistiske vækkelse, at man påtog sig et betydeligt socialt, diakonalt arbejde. I 1727 oprettedes Vajsenhuset, der skulle være et hjem for forældreløse børn, men det skulle tillige drive virksomhed som forlagsboghandel med trykning af salmebøger og opbyggelsesskrifter. I 1753 oprettede man Det Kongelige

retfærdiggørelsen i Kristus. Især havde han været glad, når Ahnfelt sang med sin stærke, men bløde stemme akkompagneret af sin store guitar.

Den unge Vinther og Ahnfelt havde talt meget sammen, men de havde ikke rigtigt fundet hinanden, når de havde drøftet sakramentespørgsmål og kirkesyn. De havde taget hjertelig afsked med hinanden, men Vinther havde ikke oftere hørt Ahnfelt, selv om han ifølge Vinther senere havde talt flere gange i København.¹⁵⁸ Til sidst omtalte Vinther, at han havde hørt det rygte, at Ahnfelt skulle være gået over til baptisterne, da de nogle år senere vandt stor indgang i Sverige.¹⁵⁹ Ahnfelt blev ikke

Opfostringshus, der skulle tage sig af trængende, velbegavede og flittige drenge, og som havde til huse i Randersgade på Østerbro. Da pladsen blev meget trang, flyttedes Det Kongelige Opfostringshus til Hellebækgaard i Hellebæk.

¹⁵⁸ Som voksen blev Karl Vinther, der var blevet uddannet lærer, en ledende lægmand inden for grundtvigianismen, hvor han tilhørte den gammelgrundtvigske retning, grundtvigianismens højrefløj, der på flere punkter mindede om Københavns Indre Mission. Vinther gjorde sig til talsmand for, at grundtvigianerne skulle etablere en "Indre-Missions" virksomhed. Han arbejdede aktivt for dannelsen af Kirkeligt Samfund, der blev oprettet i 1898. Hans aktive arbejde fremgår af følgende artikel: (Anders Pontoppidan Thyssen, "Kirkeligt Samfunds tilblivelse", 211, 216, 218-219, 223, 231 i *Grundtvig og den grundtvigske arv*, 203-275; Frands Ole Overgaard, "'Samfundet' et historisk rids" i: *O, dejlige land. Vartovbogen*, redigeret af Preben Sørensen, (København: Kirkeligt Samfund 1998), 8-53.

¹⁵⁹ Vinther, *Menighedslivet*, 123-125. Det er ikke så ligetil at vide, hvad der lå bag det rygte, Karl Vinther havde hørt, at Ahnfelt skulle være gået over til baptisterne. Det er også vanskeligt at gennemskue, hvad der skjulte sig, da den senere pastor Grunnet (1827-1897) fra Den Evangelisk Lutherske Frikirke betegnede Ahnfelt som halvbaptist (N.P. Grunnet, "Bornholm" i *En Røst i Ørkenen* 9, nr. 7 (1865), 112. Den Evangelisk Lutherske Frikirkes blad 1856-1876 med Grunnet som redaktør).

Der synes at være enighed om, at den norske præst Gustav Adolf Lammers (1802-1878) og Ahnfelt mødte hinanden første gang i 1855. (Öivind Tønnesen, *Oscar Ahnfelt*, 142; Oscar Lövgren, *Oscar Ahnfelt*, 103; Ola Rudvin, *Indremisjonsselskabets Historie I* (Oslo: Lutherstiftelsen, 1967), 324; Kaas, *Skåne*, 111). Lammers var da præst i Skien, men fik blandt andet påvirket af Søren Kierkegaard stigende betænkeligheder ved at gøre præstetjeneste i Den Norske Kirke og bevægede sig i frikirkelig retning. I 1858 søgte han sin afsked som præst og trådte ud af kirken og dannede "Den frie apostolisk christelige Menighed i Skien". Lammers tog klart afstand fra den lutherske bekendelse med hensyn til dåb og skriftemål. Han forkastede således barnedåben som ubibelsk og ville kun døbe dem, der var kommet til en bevidst tro på Kristus, men han fastholdt, at den, der var døbt som barn, skulle betragte sin dåb som gyldig (Joseph Persson, *Oscar Ahnfelt*, 157; Lövgren, *Oscar Ahnfelt*, 105; Andreas Aarflot, *Norsk Kirkehistorie II* (Oslo: Lutherstiftelsen 1967), 478). Lammers prægede i de følgende år Ahnfelts menighedssyn, så han blev folkekirkekritisk, antog et frikirkeligt standpunkt og tilsluttede sig Lammers dåbssyn (Oscar Ahnfelt, *Guds barns förening och deras avsöndring från världen* (Christianstad 1858, trykt anonymt [alle oplysninger fra Lövgren, *Oscar Ahnfelt*, 105 og 165 note 6; Ahnfelts skrift skulle bygge på et lille skrift med separatistisk tendens udgivet af Elberfeld-Barmen, Persson, *Oscar Ahnfelt*, 155-156]; Ekman/Ollén, *Inre Missionens Historia I-II*, 495; Ernst Newman, "*Hedbergianismen*" i *Sverige* (Åbo: Åbo Akademi 1931), 64. Med dette frikirkesyn tog Ahnfelt i slutningerne af 1850'erne initiativ til oprettelsen af en række såkaldte "friførsamlingar" i Skåne, Blekinge og Småland med lægmandsaltergang og i flere tilfælde også lægmandsdåb, men grundet den daværende svenske lovgivning kunne man ikke træde ud af Svenska Kyrkan (Arvid Norberg, *Frikyrklighetens oppkomst* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse 1953), 75; Lövgren, *Oscar Ahnfelt*, 107-112). I Lammers frimenighed udbrød der fra 1858 indre brydninger, hvor nogle åbenlyst gik ind for gendåb og lod sig gendøbe, idet de kritiserede Lammers for ikke at drage de nødvendige konsekvenser af sin kritik af Den Norske Kirkes dåbssyn og manglende kirketugt. Hele denne udvikling fik Lammers til først at genoverveje sit brud med Den Norske Kirke, derefter at beklage og fortryde for den 3. juledag 1860 at vende tilbage til Den Norske Kirke. Lammers udvikling sammen med den kendsgerning at flere i Sverige i protest mod Ahnfelts frikirkelighed havde undladt at kalde ham som prædikant fik Ahnfelt til at forlade sin frikirkelighed (Lövgren, *Oscar Ahnfelt*, 112-114). Den udvikling glædede Rosenius meget, der hele tiden havde været betænkelig ved og bedrøvet over Ahnfelts frikirkelighed (se for eksempel Rosenius' brev 27.11.1858, Westin, *Ur den svenska folkväckelsens historia*, 164-170).

En anden årsag til kritikken mod Ahnfelt kunne også hænge sammen med følgende. I 1846 dannedes i London The World's Evangelical Alliance, der ønskede at fremme enhed mellem protestantiske trossamfund: (Ernst Newman, *Evangeliska Alliansen* (Lund: C.W.K. Gleerup 1937). Allerede i *Pietisten* 2, nr. 7 (1843) orienterede Rosenius om planerne om at etablere Evangelisk Alliance. I "Kort underrättelse om Evangeliska Alliansen": *Pietisten* 13, nr. 5

oftere indbudt til at tale i den grundtvigske forsamling hos familien Vinther. De teologiske forskelle, især med hensyn til sakramente- og kirkesyn, havde været for store.¹⁶⁰

Vækkelsen deler sig

I løbet af 1830'erne, 1840'erne og 1850'erne skete der en spaltning af den gudelige vækkelse i København. En del af de vakte sluttede sig helt til den grundtvigske bevægelse, mens andre holdt fast ved det oprindelige og dannede den pietistiske fløj.¹⁶¹ Den gudelige vækkelse blev efterhånden delt i flere grupperinger.

(1854), 75-79 gav Rosenius en fyldig redegørelse om Evangelisk Alliance som svar på stillede spørgsmål. Rosenius nævnte også, at man ved stiftelsen var enige om, at medlemskab af Evangelisk Alliance ikke betød, at man skulle opgive sin egen konfessionelle overbevisning. Også senere i *Pietisten* orienterede Rosenius om Evangelisk Alliance. Da en centralafdeling af Evangelisk Alliance den 21. juni 1853 blev dannet i Sverige med en række filialforeninger rundt om i landet, gik Rosenius med i centralafdelingens bestyrelse. Der skete så det, at en emigreret svensker, Carl Möllersvärd (1832-1901), der i februar 1853 var blevet gendøbt i New York og så i januar 1854 med økonomisk understøttelse af en baptistmenighed i New York blev sendt til Sverige for at udbrede baptismen, den 22. august 1854 blev ansat som en af Evangelisk Alliances kolportører med forkyndelse som hovedopgave. Da han i Evangelisk Alliances navn begyndte at udbrede skrifter, hvor man blev opfordret til "at adlyde Gud i alt, det vil sige lade sig gendøbe", meldte Rosenius sig sammen med lektor Per Magnus Elmblad ud af Evangelisk Alliances centralafdelings bestyrelse, da han ikke ville medvirke til, at den blev opfattet som en platform for baptistisk propaganda. Det betød et skisma i Evangelisk Alliance, som først blev overvundet i 1908 (Ekman/Ollén, *Inre Missionens Historia I-II*, 593-596; Ernst Newman, *Nordskånska Väckelserörelser under 1800-talet*, (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse 1925), 106-107; Ernst Newman, *Gemenskaps- och Frihetssträvanden i svenskt fromhetsliv 1809-1855* (Lund: C.W.K. Gleerup, 1939), 127-138 og 565-611; Jarlert, *Sveriges Kyrkohistoria 6*, 160; Oloph Bexell, *Sveriges Kyrkohistoria 7*, (Stockholm: Verbum, 2003), 41). Ahnfelt tog ikke samme markante skridt mod Evangelisk Alliance eller den fremvoksende baptisme. En af baptisternes kommende ledere blev Anders Wiberg (1816-1887), der i 1839-1842 var Scotts medarbejder, blev redaktør af *Missions-Tidning* 1840-42, var med i kredsen omkring Rosenius, hvor han blandt andet var ven med Ahnfelt (Utgifvarne, *Anders Wiberg*, 67, 79; Norberg, *Frikyrkligheten*, 77) og blev ordineret præst i Svenska Kyrkan 1843. Han fik kontakt med baptisten Johann Gerhard Oncken (1800-1884) i Hamborg og blev gendøbt i København (Øresund) i 1852. I USA dannede han en svensk baptistmenighed og vendte så i 1855 tilbage til Sverige, hvor han tog en række initiativer til at etablere baptistiske menigheder (A. Drake & J.A. Borgström: *De svenska Baptisternas Historie 1848-1898* (Stockholm: Baptistmissionen 1898), 84-94; Utgifvarne, *Anders Wiberg*; Norberg, *Frikyrkligheten*, 77; Jarlert, *Kyrkohistoria 6*, 168-170). I 1855 blev Kristianstads Traktatsällskap etableret som en omdannelse af den skånske afdeling af Evangelisk Alliance oprettet i 1853. Men man tog ikke et opgør med den baptisme, der var begyndt at dominere Evangelisk Alliance. Da baptismen også vandt indpas i Kristianstads Traktatsällskap, tog især formanden sognepræst H.B. Hammer et klart opgør med den baptistiske infiltration, mens Ahnfelt, der havde været med fra begyndelsen, forholdt sig overraskende passiv (Thyssell, *1855-1905 Kristianstads Traktatsällskap*, 3-33). En af frugterne af Ahnfelts flittige forkyndertjeneste i Skåne var dannelsen var Västra Skånes Missionsförening i 1856, men også i denne forening fik man problemer med baptismen, som det dog lykkedes at overvinde (Åberg, *Västra Skånes Missionsförening*, 11-17). Ahnfelt blev aldrig gendøbt, men han tog ikke et brud med Evangelisk Alliance, som Rosenius gjorde, og han formulerede sig heller ikke så markant som Rosenius mod den fremvoksende baptisme (*Pietisten* 5, nr. 7 (1846)).

¹⁶⁰ Paul Nedergaard, *En dansk præste- og sognehistorie, Københavns Stift, hefte 4*, (København: Lohse, 1950), 260.

Også prædikant i Luthersk Missionsforening Jan Chrillesen, der boede på Amager hele sit liv, fortalte i sine erindringer, *Minder og oplevelser*, 52, at Ahnfelt havde haft forbindelse med grundtvigianere på Amager, uden at der var kommet noget varigt ud af det.

¹⁶¹ Baagø, *Lindberg*, 238.

Baptismen

I 1839 dannedes den første baptistmenighed i København, der tillige var den første i Skandinavien.¹⁶² I både den københavnske og den sydvestsjællandske vækkelse havde der igennem 1830'erne vist sig stærke separatistiske tendenser. I de følgende år og især efter Grundloven i 1849 dannedes adskillige baptistmenigheder og også andre ikke-lutherske frikirker. Det var det første brud inden for den gudelige forsamlingsbevægelse. Baagø mente, at hvor den grundtvigske fremhævelse af dåben som en pagt (overenskomst) mellem Gud og mennesket blev forenet med et pietistisk krav om personlig omvendelse og tro, kunne resultatet blive baptisme.¹⁶³

Den evangelisk lutherske Frikirke

Påvirket af Søren Kierkegaard (1813-1855) dannede Niels Pedersen Grunnet, der var opvokset i *De Stærke Jyder*, i 1855 *Den evangelisk-lutherske Frikirke*.¹⁶⁴ Den evangelisk lutherske Frikirke videreførte den lutherske ortodoksis bibelsyn og vægtlægning på den lutherske bekendelse.¹⁶⁵ Den har kirkefællesskab med Missourisynoden i USA og forskellige lutherske frikirker i Tyskland.¹⁶⁶ Den lægger vægt på den rene lære og afviser fællesskab med folkekirken på grund af dens lærepluralisme. Det var det første lutherske brud med folkekirken. Grunnet blev også redaktør af frikirkens menighedsblad *En Røst i Ørkenen*. I juni nummeret 11. årg. 1867, 90-96 bragte Grunnet en del af Rosenius artikel *Syndefaldet og dets følger*.¹⁶⁷ I juli nummeret 1867, 97-103 bragte han igen uddrag af Rosenius' artikel. Men så udkom *En Røst i Ørkenen* først igen som 12. årg. i 1872. Sidste del af artiklen blev derfor aldrig bragt. Den evangelisk lutherske Frikirke har altid omtalt Rosenius' skrifter positivt og ved flere lejligheder citeret Rosenius, men har samtidig fastholdt, at det var imod Guds

¹⁶² Bent Hylleberg et al., red., *Et kirkesamfund bliver til*, (Holbæk: Føltved, 1989), 16-17; Baagø, Lindberg, 327; Baagø, Vækkelse, 180.

¹⁶³ Baagø, Lindberg, 327.

¹⁶⁴ W.J. Michael, *Den evangelisk-lutherske Frikirke*, (København, 1955); Niels Eric Grunnet, "Frikirke som princip. Grunnets frimenighed" i *Et kirkeskifte*, redigeret af Hal Koch (København: G.E.C. Gad, 1960), 197-212; Niels Eric Grunnet, *Den evangelisk-lutherske frikirke i Danmark. Dens oprettelse i 1855 og dens historie indtil 1897* (Kirkehistorisk speciale ved Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, privattryk 1960); Vagn Lyrstrand (red.), *Kirkekig* (Århus: Kandake, 2005); Flemming Kofod-Svendsen, "Niels Pedersen Grunnet og Den evangelisk-lutherske Frikirke", *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 44, nr. 1 (2017), 25-52. Det var meningen, at Grunnet skulle have været udsendt som missionær for Det Danske Missionsselskab. Om den uenighed, der opstod mellem Grunnet og Det Danske Missionsselskab, og som var årsagen til, at han aldrig blev udsendt som missionær, er fortalt: Løgstrup, *Det danske Missionsselskabs historie*, 38; Bundgaard, *Det Danske Missionsselskabs historie*, 86-89, 91-92; Michael, *Den evangelisk-lutherske Frikirke*, 6-13.

¹⁶⁵ N.P. Grunnet, *Hvad lærer Den evangelisk lutherske Fri-Kirke* (Kjøbenhavn: S.L. Møllers Bogtrykkeri, 1881 [1860]).

¹⁶⁶ Per Jonsson, *Luthersk kyrkohistoria*, (Landskrona: Per Jonsson 1980), 221-223.

¹⁶⁷ *Pietisten* 10, nr. 4-6 (1851).

Ord, at Rosenius i 1866 rådede Chr. Møller til at vende tilbage til folkekirken og dér forkynde Kristus, så længe der var mulighed for det.¹⁶⁸

Københavns Indre Mission

Nicolaj Gottlieb Blædel (1816-1879) var præstesøn og blev cand.theol. 1841.¹⁶⁹ Efter at have undervist nogle år blev Blædel 1849 præst ved Alm. Hospital og Abel Kathrines Stiftelse. I 1853 blev han kapellan og i 1859 sognepræst ved Garnisons Kirke. Man har sagt, at Blædel var elev af Martensen, men tillige havde fået stærke impulser af Grundtvigs objektivitet og Kierkegaards subjektivitet.¹⁷⁰ Han udviklede sig til en meget betydelig vækkelsesprædikant, og tilhørerne strømmede til. Der var kraft over hans forkyndelse, når han kaldte mennesker til Kristus. I en tid, hvor man mente, at prædikener skulle være velformulerede og tankevækkende, var hans forkyndelse pågående og vækkende, og det samme gjaldt hans sjælesorg. Han regnede ikke så meget med et kristent folk, som skulle vejledes, men han regnede med et frafaldent folk, som skulle kaldes til omvendelse og tro på Kristus. Sammenligner man Blædel¹⁷¹ med hans samtid, var han den, der banede vejen for vækkelsesforkyndelsen i København.¹⁷²

Rudolf Frimodt blev i sin studietid stærkt præget af Blædel, men modtog også impulser af Kierkegaard.¹⁷³ Han blev cand.theol. i 1854 og virkede så nogle år som gymnasielærer, inden han i 1861 blev sognepræst ved den nyoprettede Sct. Johannes Kirke på Nørrebro. Frimodt var en større oratorisk begavelse end Blædel og skarpere i sine angreb på synd og laster. Det højere borgerskab brød sig ikke om hans pågående forkyndelse, men mange kunne ikke holde sig borte fra hans kirke, da de blev draget af hans sandhedskærlighed og klare holdninger. Frimodt kunne ikke se på hele folket som en kristelig-kulturel enhed, men han forkyndte skellet mellem troende og vantro. Frimodt tvang mennesker ind i valget for eller imod Kristus.¹⁷⁴ Blædel og Frimodt var nogle af de ledende kræfter bag oprettelsen af Københavns Indre Mission i 1865.¹⁷⁵ Frimodt blev den første formand. Da

¹⁶⁸ J.M. Michael, "Kirkenyt og andet" i: *Frikirken* 12, nr. 4 (1908), 46; jævnfør Michael, *Den evangelisk-lutherske Frikirke*, 19-23.

¹⁶⁹ W. Hjort, *Nicolaj Gottlieb Blædel* (Nyborg: V. Schönemann, 1881), 21, som også de følgende oplysninger er hentet fra.

¹⁷⁰ Hjort, *Blædel*, 52.

¹⁷¹ Blædel sad en årrække i Det Danske Missionsselskabs bestyrelse.

¹⁷² Sommer, *Kampen om København*, 60.

¹⁷³ Fremstillingen bygger på Harald Stein, *Rudolf Frimodt* (Kjøbenhavn: G.E.C. Gad, 1879) og I. Steen, *Rudolf Frimodt* (Kjøbenhavn: J. Frimodt, 1915).

¹⁷⁴ Sommer, *Kampen om København*, 63-65.

¹⁷⁵ Steen og Hoffmeyer, *Indre Mission i København*, 15-27; Holt, *Indre Mission i København*, 25-36.

Frimodt døde, bragte Chr. Møller en meget smuk nekrolog, der viste, at Frimodt altid havde været tjenstvillig, imødekommende og hjælpsom over for Luthersk Missionsforening.¹⁷⁶

I sine konkluderende bemærkninger til fremstillingen af vækkelse og kirkeliv i København og omegn i første halvdel af det 19. århundrede understregede Baagø, at der i 1840'erne skete en spaltning af de vakte kredse, så der ud over den grundtvigske retning og den frembrydende baptisme tillige var en "pietistisk" fløj med et fundamentalistisk bibelsyn. Baagø undersøgte ikke denne sidste gruppe, men vurderede, at nogle af dem sikkert sluttede sig til Blædels og Frimodts linje og dermed Københavns Indre Mission.¹⁷⁷ Ud fra det foreliggende kildemateriale virker Baagøs vurdering rigtig, at de spredte pietistiske kredse i København i stor udstrækning blev en del af Københavns Indre Mission.¹⁷⁸

Luthersk Missionsforening

Efter Ahnfelts møde hos den grundtvigske familie Vinther var han i København flere gange, som Vinther også nævnte.¹⁷⁹ Fil.kand. Börje Karlsson har i en kort afhandling i anledning af 200-året for Ahnfelts fødsel omtalt, at Ahnfelt i perioden 1855-1865 besøgte Nordsjælland og København flere gange om året.¹⁸⁰ Niels Johansen fortalte, at Ahnfelt i 1856 på rejse til og fra Bornholm havde holdt forsamlinger i København. Den ene havde været i Brødresocietetets forsamlingslokale i Stormgade, hvor det forlød, at lederen Matthiesen havde været utilfreds med, at Ahnfelt havde sunget svenske salmer og havde spillet guitar til.¹⁸¹ Den anden forsamling var blevet afholdt en søndag i det, Johansen kaldte Luthersk forening.¹⁸² Da havde Ahnfelt prædikeret i over to timer over Rom 8, hvor temaet havde

¹⁷⁶ Anonym forfatter [forfatteren må være bladets redaktør Chr. Møller], "Rudolf Frimodt", *Budskab fra Naadens Rige* 15, nr. 4 (1879), 64.

¹⁷⁷ Baagø, *Lindberg*, 238; Baagø, *Vækkelse*, 180.

¹⁷⁸ Det fremgår af Steen & Hoffmeyer, *Indre Mission i København* og Holt, *Indre Mission i København* til henholdsvis 50 og 75 året for oprettelsen af Københavns Indre Mission, at de præster, der engagerede sig i Københavns Indre Mission, havde samme teologi, herunder kirkesyn, som de præster, der var ledende i den statskirkelige pietisme godt 100 år tidligere. Grundstammen i Københavns Indre Mission var de spredte pietistiske grupper, der havde "overvintret" under rationalismen.

¹⁷⁹ Vinther, *Menighedslivet*, 125.

¹⁸⁰ Börje Karlsson, "Oscar Ahnfelt – ett 200-årsminne", *Begrunda* 15 nr. 1 (2014), 13-19; jævnfør Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 11.

¹⁸¹ J. Fr. Matthiesen efterfulgte i 1835 den dygtige og dynamiske leder Reuss, der måtte trække sig tilbage på grund af sygdom. Matthiesen magtede ikke at løfte arven efter Reuss, og hans lederperiode betegnede en stadig tilbagegang. I en række breve og indberetninger jamrede han over situationen og tilbagegangen, ligesom han ikke skjulte sin bitterhed mod grundtvigianerne. I 1848 var medlemstallet dalet til 64, og tilbagegangen fortsatte (Baagø, *Vækkelse*, 28-29).

¹⁸² Den fulde titel var "Foreningen til luthersk Folkeoplysning". Den blev oprettet i 1851 af den grundtvigske præst og professor i kirkehistorie Frederik Hammerich sammen med hans svoger, malermester Carl Scheuermann. Hammerich omtalte foreningen i sine erindringer, hvor han begrundede oprettelsen med, at efter Grundlovens indførelse af religionsfrihed var der opstået mange sekter, blandt andet mormonerne. Hammerich havde ønsket at imødegå sekterne ved oplysning (Hammerich, *Levnedsløb II*, 123-125). Det var især grundtvigske præster som Lindberg og Peter Christian Kierkegaard (1805-1888), der støttede foreningen. Ifølge P.G. Lindhardt fik foreningen ikke den store succes

været, hvordan en synder bliver retfærdiggjort over for Gud. Johansen beskrev, at Ahnfelt havde været kvik til at finde de forskellige skriftsteder i Bibelen, og han var også blevet dygtig til at tale det danske sprog.¹⁸³ I 1858 havde Ahnfelt været i København sammen med den norske præst Gustav Adolf Lammers, hvor begge havde talt i Phønix til over 1000 tilhørere.¹⁸⁴ Også *Dansk Kirketidende* omtalte, at Lammers og Ahnfelt havde holdt forsamlinger i København.¹⁸⁵ Disse missionsfremstød i København var igangsættende for rosenianismens indgang i Danmarks hovedstad.¹⁸⁶ Men der voksede ikke så hurtigt en roseniansk forsamling frem, som det skete i Helsingør.

Da Ahnfelt som vækkelsesprædikant i 1840'erne og 1850'erne rejste Skåne, Halland og Blekinge tyndt, gik mange herrnhutiske og pietistiske kredse over til rosenianismen.¹⁸⁷ Da Ahnfelt senere kom til København og Amager var de fleste af Brødreresocietetets medlemmer og sympatisører gået over til Grundtvigs og Jacob Lindbergs kredse, mens de pietistiske kredse i stor udstrækning havde sluttet sig til Nicolaj Blædel og Rudolf Frimodt og derigennem fik kontakt til Københavns Indre Mission, som de to var stærkt involveret i at få etableret. Endelig var Den evangelisk-lutherske Frikirke de første år efter stiftelsen i 1855 inde i en betydelig vækstperiode.¹⁸⁸ Samtidig er det en kendsgerning, at Luthersk Missionsforening den femte november 1876 indviede et missionshus i Nansensgade 94 med plads til 1000 mennesker. Hvad var baggrunden for denne hurtige vækst af Luthersk Missionsforening i København og på Amager, og fra hvilke kredse kom Luthersk Missionsforenings nye medlemmer?

på grund af præsternes arrogante holdning over for lægfolk. Mange af tidens præster, der sluttede sig til de gudelige vækkelser, havde den opfattelse, at lægfolk skulle have præsters hjælp til at læse og forstå Bibelen. Denne præsteholdning medførte, at nogle lægfolk underordnede sig et præstestyre, som det skete i Indre Mission under Vilhelm Becks enevældige ledelse af Indre Mission, mens andre lægfolk etablerede et lægmandsstyre som Luthersk Missionsforening, hvor man ikke ønskede at inddrage præster i ledelsen. Jens Larsen, der ofte kaldes smeden fra Kirke Værløse, kom i Foreningen til luthersk Folkeoplysning. Han var i vinteren 1852-1853 på sin første missionsrejse, og man drøftede i Foreningen til luthersk Folkeoplysning, om man skulle ansætte ham som omrejsende missionær blandt andet for at hindre, at kirkefolket blev løbet over ende af de fremvoksende sekter. I bestyrelsen kunne der ikke skabes enighed om hans ansættelse: P.G. Lindhardt, "Den ældre Indre Mission", *Aar bog for historisk samfund for Sorø amt*, (1953), 14-16; jf. Vinther, *Menighedslivet*, 67-72; Martin Schwarz Lausten, *Luther og Danmark i 500 år* (København: Gad, 2017), 192-194.

¹⁸³ *Brevbærer mellem Christne til Oplysning og Forbindelse* 2, nr.15 (1856), 195-196.

¹⁸⁴ *Brevbærer mellem Christne til Oplysning og Forbindelse* 4, nr.11-12 (1858), 136-137; Larsen, *Brydninger*, 36.

Phønix var en dansesalon, der blev bygget omkring 1850 i gården til Store Helliggejststræde nr. 13. I 1881 skiftede gaden navn og blev opkaldt efter rigshofmester Christoffer Valkendorf (1525-1600) og fik navnet Valkendorfsgade. Socialdemokratiet, stiftet i 1871 af Louis Pio (1841-1894), Harald Brix (1841-1881) og Paul Geleff (1842-1928) som en afdeling af Den Internationale Arbejderforening (Første Internationale), holdt sine første møder i 1871 i Phønix. Phønix eksisterede til 1930.

¹⁸⁵ *Dansk Kirketidende* 14, nr.38 (1858), 607, udgivet siden 1845.

¹⁸⁶ Chrillesen, *Minder*, 52.

¹⁸⁷ Hilding Pleijel, *Herrnhutismen i Sydsvrige* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse, 1925), 288-289; Ernst Newman, *Nordskånska Väckelserörelser under 1800-talet* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse, 1925); Jarlert, *Kyrkohistoria* 6, 72-211; Oloph Bexell, *Sveriges Kyrkohistoria* 7. Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid (Stockholm: Verbum, 2003), 38-74.

¹⁸⁸ Kofod-Svendsen, "Niels Pedersen Grunnet og Den evangelisk-lutherske Frikirke", 32-33.

De hollandske indvandrere

Christian II (1481-1559, konge 1513-1523) traf en beslutning med vidtrækkende konsekvenser, da han i 1521 inviterede hollandske landmænd til at bosætte sig omkring Store Magleby på Amager. Store Maglebys indbyggere var den gang katolske fæstebønder, som boede her og dyrkede jorden på godsejerens betingelser.¹⁸⁹

Jeg vil ikke beskæftige mig med de mange historiske, erhvervsmæssige, juridiske, kulturelle og sociale spørgsmål i forbindelse med den indvandring. Det er allerede behandlet af mange før mig.¹⁹⁰ I stedet vil jeg fokusere på de hollandske indvandreres og deres efterkommeres religiøse udvikling.

Da hollænderne kom til Amager i 1521, var der opbrud i Europa. Den 31. oktober 1517 havde Martin Luther (1483-1546) opslået sine 95 teser om afladen på kirkedøren i Wittenberg. Dermed begyndte den lutherske reformation. 1520 udsendte Luther sine reformatoriske skrifter. Hvor meget de indvandrede hollændere, der var katolikker, har kendt til den begyndende reformation, ved vi ikke. Under krigen mod Sverige i 1658-1659 gik det hårdt ud over Amager, hvor svenskerne afbrændte de fleste gårde dog ikke kirken, og hele Hollænderbyen (Store Magleby) nedbrændte. Dermed mistede mange mennesker deres hjem, og alt arkivmateriale fra hollændernes ankomst og til 1659 forsvandt.

Den kirke, der stod på stedet, da hollænderne i 1521 fik deres privilegier, blev også deres ejendom.¹⁹¹ Store Magleby Kirke ejede de indtil 1937, da den overgik til selveje i lighed med næsten alle danske kirker. Derfor er ombygninger og forandringer ved kirken også betalt af de indvandrede hollændere.¹⁹² I 1611 gennemførte hollænderne en så gennemgribende ombygning af kirken, at der reelt var tale om en ny kirke. Det nærmeste forbillede for denne restaurering var den i 1925 nedrevne kirke i Oterleek i de første kolonisters hjemegn, Waterland.¹⁹³

Historikerne antager, at hollænderne havde deres egen katolske præst med i 1521. Deres gudstjenester foregik på latin, mens selve prædikenen efter al sandsynlighed blev holdt på deres

¹⁸⁹ Martin Hans Borg, "Under dine vingers skygge" *Store Magleby Kirke 1611-2011* (Store Magleby Menighedsråd, 2011), 7; Bent Østergaard, *Indvandrerens danmarkshistorie* (København: G.E.C. Gad 1983), 58-64.

¹⁹⁰ Der henvises især til følgende kilder: Kai Lippmann, *Amagermusæet* (København: Amager Museum, 1922); *Holland- Danmark. Forbindelserne mellem de to lande gennem tiderne. Bd. I-II*, redigeret af Knud Fabricius, L.L. Hammerich og Vilh. Lorenzen (København: Jespersen og Pio, 1945); *J.P. Trap Danmark, femte udgave*, Københavns amt bind II,3, redigeret af Niels Nielsen et al. (København: G.E.C. Gad 1960), 942; *Danmarks historie, bind 5*, redigeret af John Danstrup og Hal Koch (København: Politiken, 1963), 246-247; Anna William Rasmussen, *Hollænderbyen og Store Magleby Kirke* (København: Kristeligt Dagblad, 1968); Jan Dirchsen, *Hollænderbyen og dens mennesker* (København: Nationalmuseet, 1982); Benito Scocozza, *Kongen og købekonen. Om Christian 2. og Mor Sigbrit* (København: G.E.C. Gad, 1992); Lis Thavlov "Den hollandske indvandring til Amager i 1500-tallet", *Nyt fra lokalhistorien, Nyhedsblad for Dragør Lokalarkiv*, nr. 4 (1996).

¹⁹¹ Om kirkens tidlige historie: Rasmussen, *Hollænderbyen*, 48; Borg, *Under dine vinger*, 7.

¹⁹² Se flere detaljer i Rasmussen, *Hollænderbyen*.

¹⁹³ Povl Abrahamsen, *Hollænderbyen, kort beskrivelse* (Udsendt til Store Magleby Sogn af udsmykningsfondet ved Store Magleby Kirke, påsken 1964); Rasmussen, *Hollænderbyen*, 48-50; Borg, *Under dine vinger*, 23-24.

folkesprog.¹⁹⁴ Ved reformationen i Danmark i 1536 blev også hollænderne en del af den danske kirke og dermed lutheranere, og der måtte udelukkende være lutherske præster i den danske lutherske kirke.¹⁹⁵ I Holland havde Jean Calvins efterfølgere efter reformationen fået den dominerende indflydelse, så hollænderne på Amager kunne ikke hente hollandske præster. Da hollænderne de første mange år ikke forstod ret meget dansk, kaldte man i lang tid efter hollændernes ankomst lutherske præster fra Holsten og Ditmarsken, som talte plattysk, der var et sprog, som hollænderne i Store Magleby kunne forstå og bruge. Pastor Jørgen Harder fra Ditmarsken oversatte Luthers Lille Katekismus til plattysk og brugte den ved undervisningen af konfirmander. Den udkom første gang i 1685 og kom i flere udgaver – den sidste så sent som i 1750. Med tiden fik menigheden i Store Magleby også egne hollandsk-plattyske salmebøger. Indbyggerne i Dragør hørte under Store Magleby Sogn og var utilfredse med, at gudstjenesterne foregik på plattysk, som de ikke forstod.¹⁹⁶ I 1735 blev sprogproblemet løst, idet der både blev ansat en dansktalende og en tysktalende præst ved Store Magleby Kirke.¹⁹⁷

I årene 1835-1866 var den pietistisk prægede Herman Andreas Timm (1800-1866) præst ved Store Magleby Kirke. Han var en nidkær vækkelsesprædikant, der også var med i Det Danske Missionsselskab, hvor han i nogle år sad i bestyrelsen. Timm var en flittig sognepræst, der hyppigt gik på husbesøg, levede med sin menighed i sorg og glæde og også arrangerede bibeltimer for sin menighed. Store Magleby Kirke med plads til 600 mennesker var fyldt til bristepunktet af en lyttende menighed, når han prædikede. Mange af efterkommerne af de indvandrede hollændere tog til Timms gudstjenester, også hvis de var flyttet uden for sognet, for eksempel til Sundby. Timm er blevet kaldt "Faderen til troslivet på Amager".¹⁹⁸ Han har salmerne "Under dine vingers skygge", "Kender du den livsens kilde" og "Bliv hos mig, kære Herre Krist" med i den nyeste Danske Salmebog. Alle tre salmer er præget af hans pietistiske vækkelsestone.

¹⁹⁴ Rasmussen, *Hollænderbyen*, 98; Borg, *Under dine vinger*, 21.

¹⁹⁵ Om den konfessionelle bevidsthed: Martin Schwarz Lausten, *Biskop Peder Palladius og kirken* (København: Akademisk Forlag, 1987), 206-224.

¹⁹⁶ Rasmussen, *Hollænderbyen*, 98-100; Borg, *Under dine vinger*, 29

¹⁹⁷ Erik Pontoppidan, *Den Danske Atlas* (København: trykt hos Kongelig Universitets Bogtrykker A.H. Godicke, 1763-1781), toms VI, 217.

¹⁹⁸ Anders Malling, *Dansk Salme Historie, bd. VII* (København: J.H. Schultz, 1972), 307; Rasmussen, *Hollænderbyen*, 103, 120-133. Anna William Rasmussen har i bogen *Salmedigteren Herman Andreas Timm* skildret Timms liv og virke som præst og salmedigter (København: Unitas, 1975).

Opbyggelseslitteratur hos efterkommerne af de indvandrede hollændere

I Museum Amager i Dragør findes ikke alene et spændende museum over de indvandrede hollændere og deres efterkommeres liv og virke, men tillige en unik bogsamling fra hollændernes private biblioteker med bibler, salmebøger, opbyggelige skrifter og kristelige traktater.¹⁹⁹ Denne bogsamling giver mulighed for at beskrive kernen i deres kristendomsforståelse. De vigtigste opbyggelige skrifter fra bogsamlingen vil kort blive omtalt.

1. *Johann Arndt* (1555-1621): *Sex Bøger om Den sande Christendom*. Udgivet i København på Vajsenhusets forlag og trykkeri i 1763. I alt 1223 sider (+ register). Bundet sammen med samme forfatters *Paradisets Urtegaard*. Udkommet samme sted 1761. Arndt ville med sin bog vende læsernes sind fra den evindelige, dogmatiske stridsteologi og føre dem, der tror på Kristus, fra en ren forstandstro til den frugt bærende tro, fra den blotte teori til den virkelige trosøvelse, og tillige vise, hvorledes det rette kristelige liv er, som står i overensstemmelse med den sande tro, og hvad det betyder, når apostelen Paulus siger: "Jeg lever ikke mere selv, men Kristus lever i mig" (Gal 2,20). Mens den lutherske ortodoksi havde retfærdiggørelseslæren som det altdominerende tema, understregede Arndt tillige helliggørelsen. Arndt sagde flere gange: "Kristus har mange tilhængere, men få efterfølgere".²⁰⁰

2. *Heinrich Müller* (1631-1675): *Evangeliske Hierte-Spegl*, en prædikensamling, København 1716. Müller var både præst og professor i teologi ved Rostock Universitet. Müller tilhørte den lutherske ortodoksi, men lagde samtidig vægt på at forene lære og liv, og hans teologi bar præg af hans Kristus-grethed. I den sørgelige tid efter Tredivårskrigen med de opløste kirkelige forhold fremstod han som repræsentant for en levende kristendom. Han er en af de lutheranere, der ligesom Arndt banede vej for pietismen. Müllers trykte prædikener og andagtsbøger vandt stor udbredelse.

3. *Ludvig Hofacker* (1798-1828): *Prædikener paa alle Søn- og Helligdage tilligemed andre Taler*. Hofacker kom under sin studietid under påvirkning af herrnhutismen, som førte ham til evangelisk klarhed og erkendelse, og midtpunktet i hans forkyndelse var Jesu lidelse og død. Han var en personligt grebet, folkelig vækkelsesprædikant, der er blevet kaldt sit århundredes største prædikant i den württembergske kirke, hvor han spillede en stor rolle under vækkelsen, selv om han døde ung. I sine prædikener kaldte han mennesker til omvendelse og tro på Kristus, og samtidig malede han Kristi gerning og herlighed for sine tilhøreres øjne. Han blev aldrig træt af at pege på Guds frie nåde, som er åbenbaret i Kristus.

¹⁹⁹ Lippmann, *Amagermusæet*, 50; jævnfør Rasmussen, *Hollænderbyen*, 110-112.

²⁰⁰ Johan Arndt, *Den sanne Kristendom* (Oslo: Det evangelisk-lutherske Kirkesamfund, 1974[1743]), 2.

4. Også John Bunyans (1628-1688) *Pilgrims-Vandring* i en udgave fra 1732, trykt og udgivet af Vajsenhuset, findes på Museum Amager.
5. På Museum Amager finder man også Vilhelm Birkedals (1809-1892): *Daglig Huusandagt. Til oplysning og opbyggelse for troende og døbte* og numre af *Indre Missions Tidende* redigeret af Vilhelm Beck (1829-1901).

Delkonklusion

De opbyggelige skrifter hos efterkommerne af de indvandrede hollændere var især præget af den såkaldte reformortodoksi, der understregede sammenhængen mellem kristen lære og liv og var banebrydende for den senere pietisme. I nogle af de bevarede bønnebøger møder man en inderlig bodsfromhed, hvor Kristi stedfortrædende forsoning har en tilbagetrædende plads. Desuden finder man skrifter af den reformerte engelske vækkelsesprædikant John Bunyan og den tyske lutherske vækkelsesprædikant Hofacker. Både grundtvigianismen og Indre Mission var repræsenteret ved Birkedal og Beck. Sammenfattende kan det konkluderes, at bodstonen står stærkere end glæden og sejrstonen over Kristi fuldbårte frelsesværk. Samtidig bør det bemærkes, at der findes mange ligheder mellem indholdet i bogsamlingen på Museum Amager og Rosenius' artikler i *Pietisten*.²⁰¹

Jens Larsens Vækkelsesforkyndelse på Amager

Efter at *Foreningen for den indre Mission* var stiftet den 17. september 1853 og Jens Larsen fra Kirke Værløse ansat som foreningens missionær, begyndte han en omfattende forkyndervirksomhed. Noget af programmet i juli 1854 så sådan ud for Jens Larsen. "Søndagen den 23de hos Jørgen Pedersen i Staunholt; derefter hos Madam Larsen i Sundbyøster paa Amager; dernæst i Sundbyøster Skole 2 Dage efter hinanden Forsamling".²⁰²

I dagene 1.-4.08.1854 holdt Jens Larsen hver dag forsamling i Sundbyøster skole på Amager. I dagene 13., 15.-17., 25., 27.-29., 31. 08.1854 og 5., 8., 10.-12.09.1854 holdt han igen forsamling på Amager, dels på Sundbyøster og Tårnby skoler og dels hos kurvemager Niels Jensen og Hans Magnussen i Sundbyøster og skomager Sophus Lund (forhenværende baptist) i Tårnby. 1.10.1854 holdt Larsen forsamling hos kurvemager Niels Jensen, 03.10.1854 hos skibstømrer S. Aagesen i

²⁰¹ Flemming Kofod-Svendsens kronik "Hollænderne på Amager – Luthers Missions begyndelse", *Kristeligt Dagblad* 120, 15.02 (2016); Kofod-Svendsen, "Kristendomsforståelsen hos de indvandrede hollænderes efterkommere. Om de indvandrede hollændere og svenskere på Amager og Luthersk Missions opståen", 108-120.

²⁰² Jens Larsen, "Fortsat Missions-Arbejde", *Den indre Missions-Tidende* 1, nr. 9, (1854), 67.

Sundbyøster og 4.10.1854 igen hos kurvemager Niels Jensen.²⁰³ Derefter stod der i *Den indre Missions Tidende*, at nu havde Jens Larsen i sommermånederne arbejdet en del på Amager, og Herren havde velsignet hans tjeneste og "ledet Sjæle til Sandheds Erkjendelse". Samtidig blev det tilføjet, at flere brødre med "Lyst og Evne til at arbejde i Herrens Viingard" ofte besøgte øen, så de opvakte åndelige behov ville blive husket.²⁰⁴ 02.11.1854 holdt Larsen forsamling hos Chrilles Jansen (1800-1874) i Kastrup og 03.11.1854 hos kurvemager Niels Jensen i Sundbyøster.²⁰⁵ Chrilles Jansen havde en mindre gård ved Hedegaardsvej ikke langt fra Kastrup Fort. Han var far til Jens Chrillesen (1838-1908), Ole Chrillesen (1841-1868)²⁰⁶ og Jan Chrillesen (1843-1933).²⁰⁷

13.01.1855 holdt Jens Larsen forsamling hos kurvemager Niels Jensen i Sundbyøster, 15.01.1855 hos kurvemager Niels Larsen i Sundbyøster, 23. og 25.01.1855 på Sundbyøster skole.²⁰⁸ 18.03.1855 holdt Jens Larsen forsamling hos kurvemager Niels Larsen i Sundbyøster,²⁰⁹ 5. og 20.06.1855 forsamling hos kurvemager Niels Jensen i Sundbyøster og 27.06.1855 på Sundbyøster skole.²¹⁰ 28.01.1856 og 1.02.1856 holdt Jens Larsen forsamling på Sundbyøster skole, 30.01.1856 på Taarnby Skole og 13.02.1856 hos gårdejer Crilles Jansen i Kastrup,²¹¹ 21.02.1856 på Sundbyøster skole²¹² og 04.11.1856 forsamling hos Niels Larsens enke i Sundbyøster.²¹³ 10.02.1857 forsamling hos maler Hertz i Sundbyøster²¹⁴ og 30.03.1857 forsamling hos maler Hertz Sundbyøster.²¹⁵ 18.06.1858 forsamling hos malermester Hertz Sundbyvester.²¹⁶

²⁰³ Jens Larsen, "Fortsat Missions-Arbejde", *Den indre Missions-Tidende* 1, nr. 11 (1854), 86.

²⁰⁴ Jens Larsen, "Fortsat Missions-Arbejde", *Den indre Missions-Tidende* 1, nr. 11 (1854), 87.

²⁰⁵ Jens Larsen, "Fortsat Missions-Arbejde", *Den indre Missions-Tidende* 2, nr. 2 (1855), 15.

²⁰⁶ Ole Chrillesens oldebarn Finn Arne Christensen (født 1941), Middelfart, har dagbøger og andet kildemateriale om sin familie og det kristne arbejde, de har været engageret i. Jeg vil gerne takke Christensen, fordi han velvilligt har stillet arkivmaterialet til min disposition til udarbejdelsen af denne artikel. I det følgende betegnet Christensens arkiv. I en af disse dagbøger står, at nogle af de indvandrede hollændere nedstammer fra jøder. Men ingen, jeg har været i kontakt med, har kunnet bekræfte den oplysning. Hvis den dagbogsoplysning skal undersøges, skal man nok ud fra de navne på indvandrede hollændere, man kender i dag, gå tilbage og se, om der i Holland endnu skulle være relevant materiale. Men dette separate forskningsprojekt har jeg ikke haft tid til at foretage.

²⁰⁷ Chrillesen, *Minder*, 5.

²⁰⁸ Jens Larsen, "Fortsat Missions-Arbejde", *Den indre Missions-Tidende* 2, nr. 3 (1855), 23.

²⁰⁹ Jens Larsen, "Fortsat Missions-Arbejde", *Den indre Missions-Tidende* 2, nr. 6 (1855), 45.

²¹⁰ Jens Larsen, "Fortsat Missions-Arbejde", *Den indre Missions-Tidende* 2, nr. 8 (1855), 62.

²¹¹ Jens Larsen, "Fortsat Missions-Arbejde", *Den indre Missions-Tidende* 3, nr. 2 (1856), 32.

²¹² Jens Larsen, "Fortsat Missions-Arbejde", *Den indre Missions-Tidende* 3, nr. 3 (1856), 48.

²¹³ Jens Larsen, "November Maanedes Missionsarbejde", *Den indre Missions-Tidende* 3, nr. 12 (1856), 190. Under "October Maanedes Missionsarbejde", *Den indre Missions-Tidende* 3, nr. 11 (1856), 176 meddelte Jens Larsen, at hans kone havde været meget syg i længere tid. Derfor havde han måttet blive hjemme og havde af den grund ikke kunnet holde mange forsamlinger. Under "November Maanedes Missionsarbejde", *Den indre Missions-Tidende* 3, nr. 12 (1856), 190 meddelte Jens Larsen, at nu var hans kone atter rask.

²¹⁴ Jens Larsen, "Missions-Arbejde", *Den indre Missions-Tidende* 4, nr. 5 (1857), 79.

²¹⁵ Jens Larsen "Missions-Arbejde" i: *Den indre Missions Tidende* 4, nr. 6 (1857), 95. Jens Larsen var ikke længere redaktør. Den nye redaktør introducerede så indlægget fra Jens Larsen med ordene: "Fra Missionæren Jens Larsen have vi modtaget nedenstaaende Fortegnelse, som vil blive fortsat".

²¹⁶ "Jens Larsens Missionsarbejde for Juni", *Den indre Missions Tidende* 5, nr. 10 (1858), 158.

I 1860 udbrød der vækkelse i landsbyen Kastrup.²¹⁷ Ved den blev blandt andet brødrene Jens, Ole og Jan Chrillesen vakt, men de havde endnu ikke fået fred med Gud.²¹⁸

Nordamager da Luthersk Missionsforening begyndte

Amager var dengang et udpræget landsbrugsområde med spredte landsbyer. Sundby, der i dag er en bydel i den københavnske del af det nordlige Amager, havde dengang tyngdepunkt i landsbyerne Sundbyøster og Sundbyvester kaldet Sundbyerne eller Sundby.²¹⁹ Kernen i de landsbyer var to lange rækker af bøndergårde langs den nordlige side af henholdsvis Øresundsvej og Englandsvej, der indtil 1903 hed Kirkevej. De to landsbyer rummede hver cirka 100 gårde og huse. Nord for Sundbyerne lå Amagerbro som det nordøstligste Amager, der i 1793 var blevet lagt under København, og endnu nordligere Christianshavn, som er en halvø på Amagers nordkyst over for Slotsholmen med Christiansborg. Christianshavn var allerede i 1674 blevet indlemmet i København som Christianshavns Kvarter. Sundby hørte dengang til Tårnby kommune, men fra 1. januar 1896 til 31. december 1901 var Sundby en selvstændig kommune inden sammenlægningen med København i 1902. Kirkeligt hørte Sundby til Tårnby sogn, hvor Englandsvej udgjorde Sundbyvesters gamle landsbygade med forbindelse til den gamle middelalderlige sognekirke i Tårnby. Da sognekirken lå afsides for den fra cirka 1850 stærkt stigende befolkning, blev Sundby kirke bygget 1869-1870 og i 1870 taget i brug som annekskirke til Tårnby kirke. I 1878 blev Sundby Sogn udskilt fra Tårnby som et selvstændigt sogn. Allerede i 1755 fik ved kongelig anordning skibstørmere og bådsmænd fra Marinestation Holmen med det tilhørende orlovsværft på øen Frederiksholm nordøst for Christianshavn tilladelse til at bosætte sig i Sundby, skønt det var uden for byens volde. Det gav anledning til boligbyggeri og begyndende industrialisering.

²¹⁷ I Christensens arkiv er beskrevet, hvordan Jens Larsens vækkelsesforkyndelse fik betydning for den kommende åndelige udvikling på Amager, blandt andet beskrives hvordan Ole Chrillesen blev vakt, og hvordan vækkelsen i slutningen af 1860'erne forløb. Også i forhenværende folketingsmedlem Willy Svendsen Brachers upublicerede slægtshistorie omtales den vækkelse, der var en følge af Jens Larsens mange møder på Amager, og som fik betydning for oprettelsen af Luthersk Missionsforening. Svendsen Brachers familie sluttede sig til Luthersk Missionsforening, men flere i familien tilsluttede sig senere *Pinsebevægelsen*, der i årene 1907-1909 begyndte sin virksomhed i Danmark.

²¹⁸ Chrillesen, *Minder*, 52; Christensens arkiv.

²¹⁹ Harald Flensmark: "Kirkelivet paa Amager" i *Amagerbogen*, redigeret af A. Kierulff Jensen (København: Danske byer og deres mænd, 1939); Erik Houstad, *Hilsen fra Amager* (København: Lamberth 1985); Lisa Elsbøll, *Fra Sundby til København S.* (København: Sundby Lokalhistoriske Arkiv og Sundby Lokalhistoriske Forening 1998).

Ekskurs om Frederik August Hertz og albertavlen i LM-Kirken på Kirkegårdsvej

Maler Frederik August Hertz (1833-1925) var en person med en omtumlet tilværelse.²²⁰ Han begyndte som grundtvigianer, fik så kontakt med Jens Larsen, af hvem han blev lidt præget i nyeangelisk retning. I 1859 dannede han et lille selvstændigt, religiøst samfund: Apostolsk christelig Menighedssamfund, hvor de fleste var grundtvigsk påvirkede, og alle tilhørte håndværkerklassen. Medlemmerne skulle melde sig ud af statskirken og bekende sig til den apostolske trosbekendelse. Dåben var genfødelsens bad, og den hellige nadver var Herrens kød og blod. Så kom Mogens Abraham Sommer (1829-1901) til København, og Hertz blev påvirket af ham. Mogens Sommer var af jødisk afstamning. Han omtales under Det Danske Missionsforbunds forhistorie.²²¹ Sommer var blevet vakt på Fyn, men det åndelige gennembrud fik han langfredag 1849, da han hørte pastor Vilhelm Birkedal prædike om Golgata. Sommer var en urolig sjæl uden læremæssig bevidsthed. Da han emigrerede til USA, kom han i forbindelse med kvækerne, som han syntes godt om. Hos dem oplevede han efter eget udsagn den bedste tid i hele sit liv.²²² Den menighed, som Sommer dannede, opslugte Hertz' menighed, men Hertz fulgte Sommer, også når Sommer fornægtede treenigheden, afskrev arvesynden og forkyndte syndfri fuldkommenhed. Hertz deltog i krigen i 1864, og da Sommers menighed smuldrede, fik Hertz' religiøsitet et knæk. Han blev påvirket af et jødisk-rabbinsk skrift og blev derefter socialist, ateist og politisk-fritænkerisk agitator. I det nydannede socialist-parti mødte han Sommer, inden hans udvandring til USA²²³. Mens Sommer som agitator holdt en blanding af vækkelses- og politiske taler, var Herz som ateist en renlivet politisk agitator og deltog med Pio og Geleff i flere agitationsrejser på Sjælland. Herz blev i en periode ansvarshavende redaktør af dagbladet *Social-Demokraten*, hvor Bibelen blev angrebet som en løgnagtig bog og medvirkende til folkefordummelse. Kirkens dogmer måtte stå for skud, og et forstærket krav om socialistisk kirkepolitik rejste sig i bladet. Man ville have kirke og stat skilt og skolerne gjort konfessionsløse. Desuden ønskede *Social-Demokraten* ægteskabet indstiftet ved obligatorisk borgerlig vielse. Avisen fremførte også en ivrig agitation for fritænkerbevægelsens søndagsskole. Det endte med, at han fik både bøder og fængselsophold på grund af artikler i bladet, der blev vurderet som værende i strid med presseloven, blandt andet fordi artiklerne var fornærmende mod kongehuset. I fængslet læste Hertz i sin bibel og blev omvendt.

Efter fængselsopholdet kom Hertz i kontakt med grosserer og fabrikant Andreas Christian Nissen, født 1840 i Burkal, hvor hans forældre var aktive i Brødremenighedens diasporaarbejde. Nissen begyndte som gårdejer i Vestjylland, hvor han kom i kontakt med Luthersk Missionsforening. Han var en fremgangsrig forretningsmand, der blev meget velhavende, men altid gav store dele af sin indtægt til Guds riges arbejde. Da missionshuset i Nansensgade blev bygget i 1876, var de totale omkostninger til grund, byggeri og inventar 92.000 kr., hvoraf Nissen gav 4.000 kr. samt en del mindre bidrag²²⁴. Da Nissen i 1883 søgte om godkendelse som kolportør i Luthersk Missionsforening, blev han afvist af bestyrelsen på et

²²⁰ Arne Pedersen: "Frederik August Hertz. Lægprædikant og socialist", *Kirkehistoriske Samlinger* (1971), 130-156; Olesen, *De frigjorte*, 277-281, 290.

²²¹ Helge Rasmussen, *En dansk vækkelsesbevægelse. Det Danske Missionsforbund* (København: Missionsforbundet, 1963), 19-23.

²²² Rasmussen, *Vækkelsesbevægelse*, 23; Emil Larsen har i sin bog *Urovækkeren Mogens Abraham Sommer* (København: G.E.C. Gad, 1963) tegnet et billede af dette urolige og omskiftelige menneske.

²²³ *Socialisten* 1, nr. 11, 1871. *Socialisten* 1871-1874 var Danmarks første arbejderavis. Bladet havde undertitlen "Et ugeblad for arbejdernes berettigede Fordringer". Det var forløberen for *Social-Demokraten* (senere *Aktuelt*).

²²⁴ K.F., "I Kjøbenhavn", *Budskab fra Naadens Rige* 29, nr. 11 (1893), 172.

bestyrelsesmøde den 24. maj 1883.²²⁵ Afslaget har sikkert haft forbindelse med den samtidige strid i Luthersk Missionsforening i Nansensgade i forbindelse med afskedigelsen af N.P. Lang som prædikant, der førte til dannelsen af Evangelisk Christelig Missionsforening den 13. februar 1883, som Nissen sluttede sig til og virkede i.²²⁶

Efter afslaget hos Luthersk Missionsforening meldte Nissen sig i 1886 til tjeneste hos Indre Mission²²⁷, hvor Beck tog imod ham uden betænkning, velvidende om hans fortid i Luthersk Missionsforening. Nissen virkede som ulønnet indremissionær og startede udgivelsen af bladet *Evangelisk Familie-Ven* med Hertz som redaktør. Bladet bragte mange artikler fra Rosenius' skrifter som *Husandagtsbogen* og *Klar og usvigelig Veiledning til Fred*. Hertz bragte også som føljeton i sit blad Jakob Traasdahls *Aandelige Brydninger* eller: *Er du gjenfødt*, som Traasdahl oprindeligt havde bragt i sit blad *Fredsbudet*. Der blev bragt meget stof af denne opbyggeligt fortællende type. Vilhelm Beck anbefalede *Evangelisk Familie-Ven*, og missionærerne havde lov til at kolportere det²²⁸, hvor Beck beskrev Hertz' fortid som fritænker, socialist og redaktør af *Social-Demokraten*, dømt til fængsel for overtrædelse af presseloven, så omvendt i fængslet ved læsning af Bibelen. Efter Becks varme anbefaling af Hertz og hans blad gik salget godt, hvor blandt andet dets overskud tilfaldt Indre Mission. Beck gentog,²²⁹ at Indre Missions venner roligt kunne udbrede *Evangelisk Familie-Ven*, der var anbefalet af Indre Mission. Der blev også indrykket annoncer for bladet i Indre Missions Tidende²³⁰. Da bladets udgiver Nissen i 1888 havde bygget et missionshotel i Løngangsstræde med en mødesal med plads til 400 mennesker, anbefalede Beck varmt troende mennesker at bruge dette sted med daglig husandagt.²³¹ *Evangelisk Familie-Ven* blev et opbyggelsesblad for mennesker uden for Luthersk Missionsforening, der var interesserede i det nyevangeliiske budskab.

Samtidig med at Hertz redigerede *Evangelisk Familie-Ven*, fik han kontakt med Evangelisk Christelig Missionsforening, som han tilsluttede sig. Fra 15. juli 1891 forsvandt Nissens navn fra bladet, så Hertz stod med både det redaktionelle og økonomiske ansvar. I 1895 standsede bladet, men netop i de sidste numre var der en artikelserie om helliggørelse, som viser, at Hertz igen kredsede om syndfrihedslæren, som kom i centrum for ham ved mødet med Sommer mange år tidligere. Men da Evangelisk Christelig Missionsforening i 1912 blev genforenet med Luthersk Missionsforening i Nansensgade 94, blev Hertz en del af Luthersk Missionsforening. Eftersom en stor del af de aktive i Evangelisk Christelig Missionsforening havde boet i Sundby på Amager, opstod der et stærkt ønske om at bygge et missionshus i Sundby.²³² I 1914-1915 blev missionshuset på Kirkegårdsvej 21 bygget og indviet den 13. maj 1915, kaldet Sundby missionshus. Da Hertz var kommet ud af fængslet, havde han malet et billede af den korsfæstede Jesus med indskriften "Det er fuldbragt" i taknemmelighed til den frelser, der havde taget imod ham, der som ateist havde hånet og afvist Jesus. Dette maleri skænkede Hertz til missionshuset ved indvielsen. Mange har i missionshuset glædet sig over

²²⁵ Ifølge Luthersk Missionsforenings bestyrelsesprotokol for arbejdet i København, der findes i Luthersk Missionsforenings arkiv på sekretariatet i Hillerød.

²²⁶ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 81-82; Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 55; Olesen, *De frigjorte*, 256-258; Kaas, *Den rosenianske forbindelse mellem Skåne og Østdanmark skifter karakter* [her skal henvises til Ebbes bidrag i antologien].

²²⁷ A.C. Nissen "Meddelelse", *Den indre Missions Tidende* 34, nr. 16 (1887), 248-249.

²²⁸ Vilh. Beck, "Evangelisk Familie-Ven", *Den indre Missions Tidende* 34, nr. 14 (1887), 221.

²²⁹ Vilh. Beck, "Evangelisk Familie Ven", *Den indre Missions Tidende* 34, nr. 45 (1887), 720.

²³⁰ For eksempel *Den indre Missions Tidende* 35, nr. 8 (1888), 128.

²³¹ Vilh. Beck, "Missions-Hotel", *Den indre Missions Tidende* 35, nr. 9 (1888), 135.

²³² Carl Poller, "Opraab til alle Venner af Luthersk Missionsforening", *Missionsvennen* 13, nr. 10 (1913), 78.

dette maleri.²³³ Efter at missionshuset er blevet til Luthersk Missionsforenings frimenighedskirke på Amager, er Hertz' maleri blevet kirkens alterbillede.

Da Hertz døde i 1925, blev han i *Social-Demokraten* mindet i en nekrolog, hvor man især fokuserede på hans virke som bladets redaktør, men i Luthersk Missionsforening beskrev man Hertz' liv på en anden måde.²³⁴

Luthersk Missionsforenings begyndelse

I Luthersk Missionsforenings ældste jubilæumsskrift fortælles, at der omkring 1863 var nogle mennesker, der var vakt til eftertanke om de ting, som hører Gud og evigheden til. Nogle gik i kirke hos pastor Frimodt ved Set Johannes Kirke på Nørrebro, der blev betegnet som en meget alvorlig præst.²³⁵ Flere samledes tillige i et privat hjem i Sundby hos en enke, Johanne Andresen, som åbnede sit hus for disse møder. Blandt deltagerne var Jan Chrillesen, Svend Johansen (1838-1929) og hans søster Ane Johansen (1841-1925), alle fra Kastrop.²³⁶ I denne kreds havde de nogle unge mennesker fra Det Danske Missionsselskabs missionsskole på Frederiksberg til at prædike.²³⁷ Den femte maj 1862 påbegyndtes undervisningen på Det Danske Missionsselskabs missionsskole i Fasangården på Frederiksberg.²³⁸ Denne kreds hos Johanne Andresen synes præget af en lovisk

.....²³³ Oskar Chrillesen, "Historien om et maleri", *Missionsvennen* 65, nr. 8 (1965), 124-125, 130; jævnfør Povl Petersen, "Historien om et maleri", *Juleneget* 56 (1979), 4-7.

²³⁴ Jakob Øhlenschläger "Socialisten som blev kristen", *Missionsvennen* 96, nr. 20 (1996), 12.

²³⁵ Chrillesen, *Minder*, 7; Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 67.

²³⁶ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 67; Chrillesen, *Minder*, 7. Svend Johansen blev 1867 gift med Ane Jensen (født 1839) fra København. Han var landmand, og de boede på gården "Fædresdal", Amagerbrogade, København S. Jan Chrillesen, der oprindeligt var skibstømrer, blev 1868 gift med Ane Johansen. De overtog hendes forældres landbrugsejendom. Dog overtog hendes bror Svend Johansen jorden, mens Jan Chrillesen ernærede sig som udlejer af lejligheder. Livet kunne være hårdt for bønderne på Amager. De måtte meget tidligt op om morgenen for at høste bær, frugt og grøntsager, som de derefter i deres torvevogne kørte ind til Amagertorv, der i dag er en del af gågaden Strøget, der forbinder Rådhuspladsen og Kongens Nytorv. Ofte måtte børnene hjælpe til, inden de skulle i skole. Især blev det hårdt i familien, hvis én blev ramt af uheld. I en bevaret kilde om Ane og Svend Johansens far hedder det: "Johan Andresen kom til skade med sit hoved, da han faldt ned fra torvevognen, som han var ved at læsse. Han blev vanvittig, og da der på dette tidspunkt ikke var nogen steder, han kunne anbringes, var han hjemme. En dag fandt de ham på loftet, hvor han havde hængt sig. Han var da 52 år gammel." De forskellige oplysninger og adgang til kildemateriale har jeg fået af Ane og Svend Johansens tipoldebarn Kirsten Bacher Mogensen (født 1939), som jeg gerne vil takke for hjælp til denne artikel. Hun har et privatarkiv med stamtavle med mere, der ligesom Christensens arkiv har givet mig værdifulde oplysninger.

²³⁷ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 68; Chrillesen, *Minder*, 7; Johannes Esmarch-Jensen, *P.C. Trandberg og den bornholmske vækkelse indtil 1869* (3 mdr.s opgave ved Det Teologiske Fakultet i Århus med F. O. Overgaard som vejleder, Århus: Husets trykkeri, 1979), 51.

²³⁸ Om Det Danske Missionsselskabs missionsskole: Løgstrup, *Det Danske Missionsselskab*, 43-44; Bundgaard, *Det Danske Missionsselskab*, 107-111; Niels Bundgaard, *Dr. Christian Kalkars Betydning for dansk Kirkeliv og Missionsvirksomhed* (København: G.E.C. Gad, 1951), 238-244.

kristendomsforståelse, hvor omdrejningspunktet var, hvordan man kunne leve et fromt liv, mens forkyndelsen af forsoningen havde en tilbagetrukket plads.²³⁹

I Luthersk Missionsforenings ældste jubilæumsskrift skildres derefter, hvordan nogle i kredsen ved læsning af bogen "Stadens Skat kommer", der pegede på forsoningen, som skete ved Kristi død i synderes sted, fik deres øjne og hjerter åbnet for Guds frelse.²⁴⁰

De, der havde fået syn for evangeliet om frelsen i Kristus, begyndte så efter pinse 1865 at samles hos skibstømrer A. Truelsen i Sundby, der var en af dem, der ved læsning af *Aandeligt Skatkammer* havde tilegnet sig Guds frelse.²⁴¹ De begyndte med at læse Luthers prædikener og senere Rosenius' skrifter på svensk.²⁴² I begyndelsen var de fem personer,²⁴³ som ud over Truelsen var skibstømrer Peter Anton Cortsen²⁴⁴, landmand Svend Johansen og hans søster Ane Johansen samt Jan Chrillesen, der også havde fået deres øjne åbnet for evangeliet ved at læse *Aandeligt Skatkammer*. Flere af

²³⁹ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, Chrillesen, *Minder*, 7; Esmarch-Jensen, *Trandberg*, 51.

²⁴⁰ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 68. I Chrillesen, *Minder*, 8, står der derimod det rigtige, at det var en bog af Stadius [han hed: Statius] med titlen *Aandeligt Skatkammer*, der skabte åndelig klarhed. Den bog har en lang forhistorie. Stephan Prætorius (1536-1603) ønskede at være en retlærende luthersk teolog, der tilsluttede sig Konkordieformlen, men hans fokus var den enkeltes tilegnelse af Bibelens budskab. Han talte også for hedningemission. Prætorius udarbejdede en række opbyggelige traktater, som han tilegnede venner, hvis åndelige vel lå ham på sinde. Den fromme Johan Arndt samlede og gjorde en række af Prætorius' traktater klar til trykning. De udkom i 1622 året efter Arndts død. Danzig-præsten Martin Statius reviderede og systematiserede de mange traktater af Prætorius og samlede dem i syv bøger, som han i 1636 udgav under den fælles titel *Geistliche Schatzkammer der Gläubigen* (De troendes åndelige skatkammer). Statius' udgave fik stor udbredelse i Tyskland og Skandinavien, idet den kom i kortere eller længere udgaver. Den blev varmt anbefalet af de pietistiske ledere Philipp Jakob Spener (1635-1705) og August Hermann Francke (1663-1727). Den blev oversat til svensk i 1664, revideret i 1774-1775 og kom i nyt oplag (under Rosenius bevågenhed) i 1848. Næst efter Luther var Prætorius den forfatter, som Rosenius hyppigst citerede, ligesom han ofte omtalte Prætorius i rosende vendinger. Statius' udgave udkom første gang på norsk i 1866. Statius' udgave blev udgivet af Svenska Lutherska Evangelieföreningen i Helsingfors. Jeg har tredje udgave fra 1925, men ved ikke, hvornår førsteudgaven udkom. Jeg ved heller ikke, hvornår Statius' udgave første gang udkom på dansk. Det Kongelige Bibliotek har et 4. oplag fra 1846, men De Stærke Jyder har i deres mindestue en udgave fra 1750, trykt hos Andreas Hartvig Godiche, København. Den udgave er på 640 sider. Den sidste store danske udgave på 552 sider er fra 1916. Den er udgivet af Selskabet for Udbredelse af kristelig Litteratur i billige Folkeudgaver, Kristeligt Folkebibliotek i København. Den findes hos flere blandt andet De Stærke Jyders mindestue. I 2008 udsendte Luthersk Missionsforenings Bibelskoles Elevforening et uddrag af Stephan Prætorius' "De troendes åndelige skatkammer" med titlen *De troendes åndelige skatkammer*.

²⁴¹ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 68; Chrillesen, *Minder*, 8-9; K.F. "I Kjøbenhavn", *Budskab fra Naadens Rige* 29, nr. 11 (1893), 171-172; Carl Poller "Missionær Jan Chrillesen", *Missionsvennen* 33, nr. 8 (1933), 86.

²⁴² Anonym forfatter "En Bøn fra Kjøbenhavn", *Budskab fra Naadens Rige* 9, nr. 6 (1873), 95-96; Chrillesen, *Minder*, 8; Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 53.

²⁴³ K.F. "I Kjøbenhavn", *Budskab fra Naadens Rige* 29, nr. 11 (1893), 171-172.

²⁴⁴ Peter Anton Cortsen nedstammede fra murersvend Cort Friedrich Sechmann (1758-1811) opvokset i Preussen, hvorfra han udvandrede til Falster i 1780'erne. Han blev 1791 gift med Maren Hemmingsdatter. En af deres sønner Henning Sechmann født 1795 tog navneforandring til Henning Cortsen og blev i 1836 i Vor Frelsers Kirke viet til Margrethe Pedersdatter. Et af deres børn var Peter Anton Cortsen (1845-1912), der 1878 blev viet til Ellen Dortha Sofie Hannemann (1838-1908). Jeg vil gerne takke Peter Anton Cortsens oldebarn sekretær Inge Lynggaard født Cortsen, der velvilligt har givet mig alle informationer om Peter Anton Cortsen.

deltagerne var efterkommere af de indvandrede hollændere.²⁴⁵ Flere efterkommere af denne lille gruppe har været og er stadig aktive i Luthersk Missionsforening.

Hvem var imidlertid skibstørrer A. Truelsen, i hvis hjem Luthersk Missionsforening begyndte på Amager, og hvor boede han? Dette giver de mange skriftlige kilder i Luthersk Missionsforening ikke svar på.²⁴⁶ Derfor har det været vanskeligt og tidkrævende at finde frem til, hvem skibstørrer A. Truelsen var, og hvor han boede. Men der findes en mundtlig tradition fra Luthersk Missionsforening på Amager, at skibstørrer A. Truelsen skulle have et oldebarn eller tipoldebarn Tove Thorlund (født Truelsen), som i mail 28.02.2015 har oplyst over for mig, at hendes far hed Georg og havde været skibstørrer. Hendes farfar hed Anton og havde været gørtler og boet på Christianshavn. Han var død, inden hun blev født. Tove Thorlund oplyste desuden, at hun ikke havde arbejdet med slægtsforskning og derfor ikke kunne bidrage med så meget til sagen. Hendes far havde fortalt hende, at han var gået med sin far i kirke, og da hendes forældre var unge, var de kommet med i Luthersk Missionsforening på Kirkegårdsvej på Amager.

Min konklusion efter mange undersøgelser er, at den skibstørrer A. Truelsen, omtalt i diverse kilder i Luthersk Missionsforening, var Andreas Truelsen født den 9. august 1824 tæt ved Frederiksværk i Vinderød Sogn, Strø Herred, som søn af Dorthe Jensdatter og husmand Peter Christian Truelsen.²⁴⁷ Da Andreas Truelsen var knapt fem år gammel, døde hans far. I 1839 blev Andreas Truelsen konfirmeret i Vinderød sogn, Strø. Han forlod samme år sognet ifølge afgangliste for Vinderød Sogn.

Andreas Truelsen er med stor sandsynlighed flyttet fra Vinderød til Roskilde, hvor han først var læredreng og senere ugift lærling hos snedkermester Jens Nielsen, som han ikke længere var hos i

²⁴⁵ Det fremgår af Christensens og Kirsten Backer Mogensens privatarkiver.

²⁴⁶ Dog siges det i jubilæumsskriftet *75 år på Kirkegårdsvej 21*, 8 redigeret af Preben Aaberg Jensen, trykt i 1990 af Tolstrup Bogtrykkeri i Esbjerg, at Truelsen vistnok boede på Englandsvej.

²⁴⁷ Der er lidt usikkerhed vedrørende stavemåden af Andreas Truelsens efternavn. Det står fast, at hans far hele livet har stavet sit efternavn Truelsen. Andreas Truelsen blev også døbt Truelsen, og sådan blev hans efternavn også stavet ved konfirmationen. Men ved hans død blev hans efternavn stavet Thruelsen både i kirkebogen og begravelsesprotokollen. Ved folketællingen i 1870 blev hans efternavn stavet Truelsen, men i 1880 stavede man Thruelsen. Da Luthersk Missionsforening i 1868 blev stiftet i København, og Truelsen kom med i bestyrelsen, har han stavet Thruelsen, da han underskrev bestyrelsesprotokollen. Når han er omtalt i Luthersk Missionsforenings jubilæumsskrifter eller i *Budskab fra Naadens Rige* eller i *Missionsvennen* i 1904 efter hans død, stavede man Truelsen. Jeg har valgt i hele fremstillingen at skrive Truelsen, som der står i kirkebogen ved hans dåb.

Jeg vil gerne takke overlæge dr. med., MPA Bent Lind (født 1960), snedkermester Gert Lindgreen (født 1944) og ingeniør Jørgen Paaske Jørgensen for stor hjælp til, at jeg med meget stor sandsynligvis kan konkludere, hvem Truelsen var, og hvor han har boet. Lindgreen har undersøgt alle lokale håndbøger og vejvisere over Nordamager. Paaske Jørgensen har undersøgt diverse kommunale bygningsarkiver, Københavns stadsarkiv samt Realregisteret på Rigsarkivet, mens Lind har gennemgået elektronisk tilgængelige dokumenter. Det er elektronisk, offentligt tilgængelige affotograferinger (eller skanningsbilleder) af de originale kirkebøger, begravelsesprotokoller, folketællinger, lægdsruller og Politiets Registerblade.

1850.²⁴⁸ Den 2. november 1856 blev Andreas Truelsen i Holmens Kirke i København viet til Anna Charlotte Sørensdatter født den 10. december 1832 i Søborg Sogn, Frederiksborg Amt. På vielsesattesten tituleres Andreas Truelsen skibstømmermand, mens det oplyses, at Anna Charlotte Sørensdatter tjente hos en kaptajn Ipsen. Ved Folketællingen i 1860 boede Anna Charlotte og skibstømmer Andreas Truelsen i et hus i Sundbyvester by, Sundbyvester skoledistrikt, Tårnby Sogn, Sokkelund herred, København.

I den nordlige del af Englandsvej i krydset ved Amagerbrogade, kaldet "Skrædderens Hjørne", lå dengang nogle af de såkaldte "arbejderboliger", som skibstømrere og andre fra Marinestation Holmen og orlovsværftet boede i. I 1912-1913 blev "Skrædderens Hjørne" nedrevet, og i dag består området af etagebyggeri. Det er min klare formodning, at skibstømmer Andreas Truelsen og hans hustru Anna Charlotte har boet i et af husene på "Skrædderens Hjørne", hvor man i dag finder etagelejligheder på Englandsvej 6-8. Få hundrede meter herfra ligger Luthersk Missionsforenings missionshus (senere frimenighedskirke) på Kirkegårdsvej 21.

Anna Charlotte og Andreas Truelsen flyttede nogle gange. Ved Folketællingen i 1870 boede de fortsat i Sundbyvester, men på matrikel 26f, som lå på Amagerbrogade lidt nord for Tingvej – omtrent over for Sundby kirke. Ved Folketællingen i 1880 boede ægteparret Truelsen i Lille Torvegade 130.²⁴⁹ Da Andreas Truelsen døde den 20. januar 1904, 79 år gammel, boede han og hans hustru ifølge kirkebogen i Strandgade 10,2 i Christians Sogn, København. Ifølge begravelsesprotokollen døde han af alderdomssvækkelse. Efter sin død blev han mindet af en af medlemmerne i Luthersk Missionsforening i København, der udtalte, at Truelsen havde været med i arbejdet i Luthersk Missionsforening i mange år og også var kendt af adskillige uden for København. Han var stille sovet ind i den gode hyrdes arme.²⁵⁰ Hans enke Anna Charlotte døde den 5. juli 1923, 90 år gammel, i Christians Sogn. Der findes ingen oplysninger om, at Anna Charlotte og Andreas Truelsen havde børn.

Hvordan forholder dette sig til den mundtlige tradition i Luthersk Missionsforening, at Tove Thorlund skulle være oldebarn eller tipoldebarn af den skibstømmer A. Truelsen, i hvis hjem Luthersk Missionsforening i København begyndte? Andreas Truelsen havde en ældre bror Anton Peter Truelsen født den 31. oktober 1817 i Kregme Sogn, Frederiksborg Amt. Han var underofficer og blev den 26. december 1842 i Mårum Kirke viet til Ane Marie Nielsen. De fik blandt andet sønnen Anton Frederik Truelsen (1844-1877), der var far til Tove Thorlunds farfar gørtler Anton Frederik Truelsen

²⁴⁸ Folketælling 1840, 1845 og 1850 (oplysninger fra databasen Danish Family Search).

²⁴⁹ Ved en større ændring omkring 1920 blev Lille Torvegade nedlagt og blev en del af Torvegade.

²⁵⁰ H. Mortensen, "En Hilsen fra København", *Missionsvennen* 4, nr. 6, juni (1904).

(1868-1931), der i 1897 blev gift med Karoline Marie Kristine Olesen (født 1877). De fik syv børn, hvor den yngste skibstømrer Georg Claus Truelsen (1911-1996) i 1945 blev gift med Elsa Elvira Caroline Marie Christiane Olesen. De boede på Egtvedvej 26 i Tårnby og var med i Luthersk Missionsforening på Kirkegårdsvej 21. De fik børnene Troels Truelsen (1946-) og Tove Truelsen (1954-). Tove Truelsen voksede op i Luthersk Missionsforening på Kirkegårdsvej 21 og var i 1969-1971 på Luthersk Missionsforenings efterskole i Løgumkloster og i 1973 på Luthersk Missionsforenings Højskole i Hillerød. Hun blev i 1976 gift med Mads Peter Thorlund, født 1952 i Ølgod. Han var landmand/minkavler, og samtidig var de aktive i Luthersk Missionsforening, hvor Tove Thorlund var søndagsskolelærer, mens Mads Peter Thorlund var prædikant, formand for Luthersk Missionsforening i Vestjylland og medlem af både delegeretmødet og landsstyrelsen. Deres fire børn har alle været på Luthersk Missionsforenings efterskole i Tarm og Højskole i Hillerød. De tre, der bor i Danmark, er aktive i Luthersk Missionsforening, hvor den ene søn har overtaget fødegården og samtidig er formand for Luthersk Missionsforening i Ølgod. En anden søn blev i 2015 cand.theol. fra Københavns Universitet med studier på Dansk Bibel-Institut. Han er gift med en svensker og aktiv i en bibeltro svensk frimenighed. Den mundtlige tradition i Luthersk Missionsforening var ikke helt korrekt. Tove Thorlund nedstammer ikke fra skibstømrer Andreas Truelsen, men fra hans storebror Anton Peter Truelsen.

Ahnfelt talte for efterkommere af de indvandrede hollændere

Allerede i 1865, da kredsen kun havde fem medlemmer, havde de til et møde i Anna Charlotte og Andreas Truelsens hjem besøg af Ahnfelt.²⁵¹ Næste år fik de også besøg af Traasdahl. Begge opmuntrede dem til fortsat at læse Guds ord.²⁵² I bladet *Mørke og Lys* nævnes, at det var den norske skomager Hans Andersen, der havde en mødeaftale med Ahnfelt. Da Andersen imidlertid ikke kunne finde et mødelokale til Ahnfelt, kontaktede han den unge kreds på Amager, så Ahnfelts møde blev holdt i et privat hjem.²⁵³ Disse møder med Ahnfelt og Traasdahl fik en igangsættende virkning. Man

²⁵¹ I Johannes Brixen, Allan Meyer og Einar Torstensson (red.), *Baptister på Amager* (København: Købnerkirkens Baptistmenighed 1990) fortælles, hvordan pioneren Peter Emil Ryding (1804-1885) i 1861 begav sig ud på Amager for at holde "gudeligt Møde". I 1868 oprettede baptisterne deres søndagsskole på Tingvej 27 (s.14), der lå et par hundrede meter fra den søndagsskole, som Andreas Truelsen havde oprettet i 1866.

²⁵² [Hans Anton Jensen] "Andersen, vor Ven, sover", *Mørke og Lys* 8, nr. 9 (1888), 139. *Mørke og Lys* er udgivet siden 1881, fra 1898 Evangelisk-Luthersk Missionsforenings officielle organ, skiftede i 2003 navn til Liv i troen; K.F."I Kjøbenhavn", *Budskab fra Naadens Rige* 29, nr. 11 (1893), 171-172; Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 69; Jensen, *75 år på Kirkegårds vej*, 13.

²⁵³ [Jensen] "Andersen, vor Ven, sover", 139.

samledes regelmæssigt til læsning af Luther og Rosenius, og i 1866 oprettedes en søndagsskole med Andreas Truelsen som leder.²⁵⁴ Det er Luthersk Missionsforenings første søndagsskole.²⁵⁵

Ikke længe efter Ahnfeldts besøg fik ikke alene Jan Chrillesens to brødre Jens og Ole, men også hans to søstre Ane (født 1834) og Bodil (født 1837) fred med Gud og kom med i kredsen.²⁵⁶

Kredsen, der voksede, fik af og til besøg af nogle venner fra Sverige, blandt andet en maskinmester Johansen fra et svensk dampskib, som sejlede mellem Stockholm og København. Han talte flere gange for dem og uddelte skrifter og blade. Nogle af vennerne var kendt med kristelige forsamlinger, så de fik sat forskellige aktiviteter i gang, blandt andet en syforening.

Skomager Hans Christian Andersen kom regelmæssigt i kredsen efter Ahnfeldts første møde.²⁵⁷ Andersen var født i det sydøstlige Norge som den yngste af 13 søskende. Han var flere år i Kristiania, hvor han uddannede sig til skomager. I den tid mødte han Guds kald til frelse. Han følte og erkendte lovens krav, men han tilegnede sig ikke evangeliets frigørende ord. Sommeren 1850 rejste han til København, hvor han i nogle måneder fik arbejde som svend. Derefter arbejdede han to år i Nykøbing Falster. Også her mødte han stærkt Guds kald til frelse, hvor Gud i sin lov viste ham hans synd og elendighed. I den situation skrev han et langt brev til Olaus Nielsen (1810-1888) i Fredrikshald, der i årene 1848-1858 i sit blad *Kirkelig Tidende* bragte mange oversættelser af Rosenius' artikler i *Pietisten*.²⁵⁸ Det indholdsmættede og sjælesørgeriske brev, som Nielsen sendte den 7. juni 1852, hjalp Andersen til fred med Gud og frelsesvished. Den 3. september 1852 vendte han tilbage til København.

Andersen blev den 22. januar 1854 gift med Marie Elisabeth Bromann, der var veninde med Ingeborg Schubell i Helsingør. Elisabeth Bromann havde gennem Ingeborg Schubell lært *Pietisten* at kende, som hun var blevet glad for at læse. Elisabeth Bromann lærte så sin mand at læse *Pietisten*.²⁵⁹ De fik to børn, hvoraf det ene døde kort efter fødslen. Efter fem års ægteskab mistede Andersen sin

²⁵⁴ Ifølge et upubliceret dokument *En lille slægtshistorie* udarbejdet af fhv. folketingsmedlem Willy Svendsen Bracher i 1980 begyndte søndagsskolen på Englandsvej 25 hos Bertha og Rasmus Svendsen, der havde sluttet sig til LM.

²⁵⁵ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 69; Preben Aaberg Jensen "Luthersk Missions ældste søndagsskole 115 år", *Missionsvennen* 81, nr.10, 1981, 10-11; Jensen, *75 år på Kirkegårdsvej 21*, 14. Det er karakteristisk for udbredelsen af det rosenianske budskab, at man samtidig med læsningen af *Pietisten* påbegyndte søndagsskolearbejde, Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 113-121; Thorngreen (red.), *På Ordets grund*, 90-97. I 1874 begyndte Chr. Møller udgivelsen af søndagsskolebladet *Kristelig Børnetidende*, jævnfør Flemming Kofod-Svendsens kronik "Hollænderne på Amager – Luthersk Missions begyndelse" i *Kristeligt Dagblad* 120, 15.02.2016.

²⁵⁶ Chrillesen *Minder*, 9; Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 55.

²⁵⁷ [Jensen] "Andersen, vor Ven, sover" 140; K.F. "I Kjøbenhavn", 171-172; Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 68-70; Chrillesen, *Minder*, 11; Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 53.

²⁵⁸ Wisløff, *Norsk Kirkehistorie* bind III, 42.

²⁵⁹ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 67; Evangelisk-Luthersk Missionsforening, *Mindeskraft*, 7.

kone. Andersen sluttede sig til Grunnets nydannede Evangelisk-lutherske Frikirke.²⁶⁰ Samtidig med at Andersen deltog i Grunnets gudstjenester, arbejdede han på at få Ahnfelt til at holde møder i København. Kort tid efter at Andersen havde arrangeret det tidligere omtalte møde med Ahnfelt i København, udtalte Grunnet sig stærkt kritisk om Ahnfelt. Grunnet anerkendte, at Ahnfelt var en både veltalende og populær prædikant og en dygtig sanger, men på grund af hans halv baptistiske dåbssyn måtte han advare imod ham.²⁶¹ Der findes ikke kildemateriale, der belyser Grunnets og Andersens forhold til hinanden, men vi ved, at Grunnet satsede alle kræfter på at opbygge en luthersk frikirke, mens Andersen blev den primære arkitekt i opbygningen af Luthersk Missionsforening i København.²⁶² Andersen begyndte med at læse af Luthers skrifter og *Pietisten* i den lille kreds på Amager. Så aflagde han også vidnesbyrd/prædikede i forlængelse af læsningen af Luther og Rosenius. Derpå blev han kredsens ledende prædikant og til sidst kredsens egentlige leder.²⁶³

I 1865 prædikede P. Fjellstedt i Helsingør.²⁶⁴ Han lovede at sende en evangelisk prædikant. Det blev nordmanden J. Traasdahl, der på det tidspunkt var ansat i Gøteborg. Han kom juni 1866 først til Helsingør og så til København, hvor han holdt seks møder i et lejet lokale i Vingaardsstræde 6 nær ved Det Kongelige Teater. Møderne var godt besøgte og blev til stor velsignelse. Blandt andet fandt en bornholmer Niels Jørgensen den grund, han kunne bygge sit evighedshåb på.²⁶⁵ Jørgensen havde tidligere hørt en prædikant Sommer.²⁶⁶ Derved var han blevet vakt, men havde ikke fået fred med Gud. Nu sluttede han sig til kredsens.²⁶⁷

På vegne af den lokale gruppe skrev Truelson til Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens bestyrelse i Stockholm og anmodede svenskerne om økonomisk hjælp til, at Traasdahl kunne virke en tid i

²⁶⁰ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 70; Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 53.

²⁶¹ N.P. Grunnet, "Bornholm", *En Røst i Ørkenen* 9, nr. 7 (1865), 112; jævnfør note 156.

²⁶² Mens Møller var medarbejder i Trandbergs frimenighed på Bornholm, rejste han i september 1864 til Grunnet i København, der den 18. september 1864 ordinerede Møller "til Pastor i den evangelisk-lutherske Frikirke i Danmark". Ved denne lejlighed mødte Chr. Møller Hans Andersen, der var ivrig læser af Rosenius, Andersen åbnede Rosenius' budskab for Møller (Roswall, *En banebryder*, 52), så Møller begyndte at læse *Pietisten*.

²⁶³ [Jensen] "Andersen, vor Ven, sover", 140; Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 69; Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 53.

²⁶⁴ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 69; jævnfør K.F. "I Kjøbenhavn", 171-172; Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 53.

²⁶⁵ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 69. Jørgensen var født i 1827 i Klemensker på Bornholm. Han blev gift med Anne Dorthea Espersen født 1838 på Bornholm. Hun døde imidlertid i 1870 efter at have født seks børn. I 1871 blev Jørgensen så gift med Karen Marie Hannemann (1835-1893) søster til P.A. Cortsens kone Ellen Dorthea Sofie.

²⁶⁶ Se note 219 om Sommer.

²⁶⁷ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 69.

København. Skønt Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens indtægter var små, lovede de i brev af 13. september 1866 at yde økonomisk støtte til Traasdahls virksomhed i København.²⁶⁸

I det første bestyrelsesmøde, der er omtalt i den gamle Nansensgade-protokol, den 27. januar 1874 var Andreas Truelsen med i bestyrelsen. Som pioneren har han sikkert stået for arbejdet i begyndelsen og er så blevet medlem af den første bestyrelse, da foreningen i København blev formelt oprettet den 22. november i 1868. I 1875 genopstillede Truelsen ikke ved valget til bestyrelsen. Truelsen virkede også som prædikant sammen med Ahnfelt, Traasdahl, Hans Andersen og Chr. Møller.²⁶⁹ Men intet tyder på, at Truelsen er blevet kaldet til fast prædikant.

Da tilslutningen til møderne voksede, kunne man ikke være i det private hjem hos ægteparret Truelsen. Jørgensen, der ejede et dampkøkken med en stor spisesal i Borgergade 69, tilbød så at være vært for møderne, som derefter blev afholdt i dampkøkkenets spisesal i perioden 1. september 1867 til 12. oktober 1868. Den spisesal kunne rumme cirka 300 personer.²⁷⁰ Da antallet af deltagere fortsat voksede, blev også den rummelige spisesal i Borgergade alt for lille. Man lejede sig så ind i et større lokale i Vingårdsstræde 6,²⁷¹ hvor den årlige husleje var 1600 kr. I disse nye rummelige lokaler trådte Luthersk Missionsforening i København offentligt frem den 22. november 1868 som en nyoprettet selvstændig lokal/regional forening under navnet "Luthersk Missionsforening til Evangeliets Fremme i Danmark", og man valgte en bestyrelse med Hans Andersen som formand. Det er første gang, vi møder ordet "luthersk" som en del af foreningsnavnet i Luthersk Missionsforenings historie. Der

²⁶⁸ K.F. "I Kjøbenhavn", 172; Jævnfør Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 69.

²⁶⁹ Emil Steenvinkel: *Hjemliv og Trosliv XIV*, (København: Lohse 1946), 42.

²⁷⁰ Anonym forfatter "En Bøn fra Kjøbenhavn", *Budskab fra Naadens Rige* 9, nr. 6 (1873), 95-96; [Jensen], "Andersen, vor Ven, sover", 140; Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 69. Fra 1856 oprettedes der dampkøkkener eller folkekøkkener i både København og de større provinsbyer. De havde til opgave at levere nærende og billig mad til mindre bemidlede. Borgergades Dampkøkken blev oprettet i 1863 (*Hagerups Konversationsleksikon* bd. II, 582; bd. IV, 99).

²⁷¹ I 1858-1859 blev hotel Aporto opført som en fire-etages bygning på Vingårdsstræde 6. Hotel Aporto havde en stor festsal, som den kommende Luthersk Missionsforening i København lejede fra oktober 1868. I 1872 købte hotel Du Nord hotel Aporto og i forbindelse med købet opsagde den nye ejer Luthersk Missionsforenings lejemål af festsalen. Allerede i 1868 havde Theodor Wessel og Emil Vett åbnet en manufakturforretning i Århus. I 1870 åbnede de tillige en forretning i lejede lokaler i København. I forbindelse med hotel Du Nord's køb af den fire-etages bygning i Vingårdsstræde lejede de sig ind i bygningen, blandt andet i den festsal som Luthersk Missionsforening havde lejet til mødelokale. I 1879 overtog Wessel og Vett hele bygningen og kaldte deres forretning Magasin du Nord afledt af hotellets navn. Siden har Magasin du Nord udvidet ved køb af tilstødende ejendomme. Den 15. oktober 1872 flyttede Luthersk Missionsforening fra Vingårdsstræde 6 til Lille Kirkestræde nr. 1, anden sal. Det var en gammel bygning, hvor der ikke er bevaret dokumenter fra opførelsen, men i 1866-1867 havde man lavet en ombygning, så der på anden sal i tredje etage var indrettet et større lokale, der var blevet udvidet meget ved at rive en væg ned. Det var et ringe lokale, blandt andet fordi der var yderst lavt til loftet. Samtidig voksede tilslutningen til møderne til flere hundrede tilhørere, så man givetvis har måttet sidde eller snarere stå tæt. Derfor gik man i gang med at rejse penge både i Danmark og Sverige for at kunne bygge et stort, rummeligt missionshus (*Hagerups Konversations Leksikon* bd. VII, 154; [Anonym] "En Bøn fra Kjøbenhavn" *Budskab fra Naadens Rige* 9, nr. 6 (1873), 95-96; [Jensen], "Andersen, vor Ven, sover", 140-142).

findes ingen kilder, der siger, hvorfra man har fået inspiration til navnet.²⁷² Når Møller i 1893 siger, at der ifølge hans erindring blev dannet en forening i København i efteråret 1868, er det tvivlsomt, at Møller selv har været til stede ved stiftelsen af Luthersk Missionsforening i København. Havde Møller deltaget i det stiftende, havde han nok husket, at stiftelsen fandt sted i Vingårdsstræde 6 og ikke i Jørgensens spisesal, som han fejlagtigt oplyste.²⁷³

I 1868 blev Ole Chrillesen alvorligt syg. Den sidste aften samledes hans unge hustru og deres to små børn samt hans øvrige familie omkring ham. Jan Chrillesen læste Es 53,5, om at Jesus blev gennemboret for vore overtrædelser og knust for vore synder. Den døende Ole forsikrede med stor frimodighed, at på de ord kunne han dø. Da de andre sad grædende omkring ham, gav han sig til at synge sin yndlingsang, nr. 67 i Ahnfelts Sangbog:²⁷⁴

Nu er min Trældom endt,
Jesus er min!
Før jeg ei Ro har kjendt,
Jesus er min!
Jeg længe ei forstod
Ret agte Jesu Blod,
Skjøndt Sagen var gjort god;
Nu er Han min!

²⁷² [Jensen] "Andersen, vor Ven, sover", 140; K.F. "I Kjøbenhavn", 171-173; Thorngreen (red.), *På Ordets grund*, 71. I Oslo var Den lille evangelisk lutherske Missionsforening blevet oprettet 1866/1867 hovedsagelig af svenske indvandrere (Diesen, *Veiryddere*, 177-78; Rudvin, *Indremisjonsselskapet*, 332). Foreningen gik også under navnet "Svenskeforeningen" eller "den svenske missionsforening". Gennem Luthersk Missionsforenings leder i København skomager Hans Andersen, der var indvandret fra Norge til Danmark i 1850, fik både Møller og Luthersk Missionsforening kontakt med rosenianske kredse i Norge. Både Andersen og Møller har flere gange deltaget i møder i Norge (Ebbe Kaas og Torbjörn Larspers "Dyre Broder! Nåd och frid i Jesus!" i *Den rosenianska väckelserörelsen cirka 1890-1920 och bildandet av Missionssällskapet Bibeltrogna Vänner 1911*, redigeret af Torbjörn Larspers og Rune Imberg (Uppsala: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen og Evangelisk Luthersk Mission-Bibeltrogna Vänner 2010), 131 note 92). Det er meget tænkeligt, at Luthersk Missionsforenings første formand i København med sine norske kontakter har været inspireret af missionsforeningen i Kristiania/Oslo og derfor foreslået "Luthersk Missionsforening til Evangeliets Fremme i Danmark" som navnet på foreningen i København. Han har ikke medtaget navnet "evangelisk". Han har heller ikke medtaget ordet lille, men i stedet haft den ambition, at hvad der udgik fra arbejdet i København skulle nå hele Danmark. Da Møller i 1874 udsendte *Hemmeligheder i Lov og Evangelium* i 3. oplag, udkom værket også i Norge i kommission hos Den lille lutherske Missionsforening ifølge kolofonoplysninger på titelbladet. Naturligvis udkom *Hemmeligheder i Lov og Evangelium* ligesom de andre oplag i Danmark på Møllers eget forlag. Man kan undres over, at Møller ikke har skrevet navnet korrekt og ikke har medtaget ordet "evangelisk". Kan Møller mon her have være inspireret af det navn, man i København havde valgt til foreningens navn? For hjælp til information om Den lille evangelisk lutherske Missionsforening vil jeg gerne takke pastor emeritus Jens Jensen (født 1943).

²⁷³ Chr. Møller "Nogle Oplysninger", *Budskab fra Naadens Rige* 29, nr. 11 (1893), 173.

²⁷⁴ Han sang efter *Aandelige Sange, samlede, bearbejdede og udgivne* af Oscar Ahnfelt, Sjette Hefte (Skien: Paa Udgiverens Forlag 1865).

Da hans stemme ikke var så stærk, ville de andre hjælpe ham og begyndte at synge med. De mærkede dog hurtigt, at han ikke lyttede til deres sang. De kunne ikke understøtte hans sang, og så lod de ham synge alene. Det ene vers efter det andet:

Synd, Lov, Farvel nu tag*, *Rom 7,4; Gal 2,19
Jesus er min!
Velkommen Dommedag,
Jesus er min!
Velkommen Evighed!
Nu har jeg Sikkerhed
Om evig Salighed:
Jesus er min!

Efter således at have fortsat sangen uden at blive træt, sagde han til sidst: "Tænk, hvilken vidunderlig ære, at en stakkels synder, som jeg, allerede er frelst og salig og ser og hører de ting, som I aldrig har hørt og set". Da familien spurgte, hvad det var, han havde set, fik de ingen forbindelse med ham, og han begyndte atter at synge. Således fortsatte han hele natten med få afbrydelser, når han meddelte familien et og andet om herligheden, han så. Næste formiddag kom deres læge Krarup. Han satte sig ved siden af ham og tog hans hånd, men Ole så ingen læge. Han vedblev blot at synge: "Nu er min Trældom endt" og så videre. Lægen foreskrev ikke nogen medicin. Da lægen om eftermiddagen traf Oles ældre bror Jens, spurgte han, om Ole endnu sang. Det gjorde han, og han blev ved med at synge til om eftermiddagen klokken 5. Familien udtrykte det, at det var, som når et barn ligger i vuggen og synger, indtil det sover ind. Således forlod Ole denne verden. Uden mindste dødsfrygt sang han sig ind i herligheden. Et af familiemedlemmerne sagde bagefter, at et sådant gribende øjeblik kan kun erfares, men ikke forklares.²⁷⁵

Omkring 1870 udbrød der en større vækkelse på Amager især blandt de indvandrede hollændere.²⁷⁶ I Luthersk Missionsforenings historie møder man flere hollandske navne som Chrillesen/Crillesen, Dirchsen/Dirksen og Bacher/Backer. I den elektroniske kirkebog over sognene

²⁷⁵ Chrillesen, *Minder*, 9-10; Christensen arkiv. Familien har lige siden bevaret Ole Chrillesens sangbog som et dyrebart klenodie. I *Juleneget* 24 (1947) redigeret af Frits Larsen og udgivet af Luthersk Missionsforening, findes Astrid Christensens artikel: "Onkel Oles gamle Sangbog".

²⁷⁶ Omtalt i Christensens arkiv.

på Amager finder man disse navne utallige gange. Luthersk Missionsforening voksede i de kommende år, blandt andet ved at medlemmerne oprettede søndagsskoler, og dermed ikke alene fik kontakt med børnene, men også med deres forældre og øvrige familie. Jens Chrillesen havde en gård på Kastrupvej i Kastrup, hvor han og hans kone Johanne (født 1846) i 1879 startede en søndagsskole, hvor der snart kom mere end 200 børn.²⁷⁷ Jan Chrillesen og hans kone Ane begyndte i 1875 i deres hjem i Spaniensgade søndagsskole, som de udvidede med ungdomsmøder, hvor nogle kom, indtil de blev 30 år. Da deltagerantallet stadig voksede, lejede de hele stuehuset til en bondegård på Øresundsvej. Der oprettedes ligeledes søndagsskoler i Tårnby og Tømmerup.²⁷⁸ I 1870'erne blev Jan Chrillesen af Luthersk Missionsforening kaldet til at være kolportør. Hans første tur gik til Store Magleby på Amager.²⁷⁹

Paul Nedergaard skrev i *En dansk præste- og sognehistorie*²⁸⁰, at en cykelhandler Peter Thomsen (1879-1963) i mange år havde holdt ungdomsmøder i sit hjem og haft stor indflydelse i Luthersk Missionsforening. Thomsen er et af mange eksempler på en person, der var opvokset i provinsen, i hans tilfælde Falster, i et hjem præget af det 19. århundredes vækkelse, og som i slutningen af 1800-tallet var udvandret til København. Thomsen blev gift med en fra Luthersk Missionsforening i København, de fik 14 børn, og forældre og børn engagerede sig i Luthersk Missionsforenings børne- og ungdomsarbejde ud fra deres hjem. Den 12. juni 1912 begyndte Sundby bibelklasse i Peter Thomsens hjem, Amagerbrogade 128, som lå nær ved Truelsens hus, hvor Ahnfelt talte i 1865. Da ungdomskredsen havde sin storhedsperiode i 1920'erne samledes 60-70 unge mennesker til sang og forkyndende møder.²⁸¹ Luthersk Missionsforening etablerede også mange børne-, junior- og ungdomskor samt hornorkestre, der gav en bred berøringsflade.

Luthersk Missionsforening voksede fortsat, og den 5. november 1876 indviede man et stort missionshus i Nansensgade 94 med plads til 1.000 mennesker. I flere år var det Københavns største mødelokale. Ved indvielsen talte både Ahnfelt, der tog udgangspunkt i 1 Pet 1,1-4, og formanden for Københavns Indre Mission, sognepræst ved Sankt Johannes Kirke, Rudolf Frimodt.²⁸²

²⁷⁷ Folderen "Foreninger i Tårnby Kommune før og nu" fra 1984. Findes på Tårnby Kommunes Bibliotek.

²⁷⁸ Folderen "Foreninger i Tårnby Kommune før og nu".

²⁷⁹ Chrillesen, *Minder*, 12-13.

²⁸⁰ Paul Nedergaard, *En dansk præste- og sognehistorie*, Københavns Stift, hefte 3 (København: Lohse, 1950), 176.

²⁸¹ Harald Flensmark: "Kirkelivet paa Amager" i *Amagerbogen*, redigeret af A. Kierulff Jensen (København: Danske byer og deres mænd, 1939), 178. Flere faktuelle oplysninger er med tak modtaget af Thomsens barnebarn Hanne Frøkjær-Jensen (født 1940).

²⁸² Peder Kofoeds Dagbog; Kofoed deltog i missionshusets indvielse; om Peder Kofoed (1830-1893): Birger Pedersen, *Bornholmerne. De satte præg på Luthersk Missions første 150 år* (Fredericia: LogosMedia, 2018), 45-55; Anonym forfatter, "Missionshuset i Kjøbenhavn", *Budskab fra Naadens Rige* 12, nr. 11 (1876), 176; [Jensen] "Andersen, vor Ven, sover", 142; Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 71;

Den stærke vækst i Luthersk Missionsforening i København fra fem medlemmer på Amager, der hørte Ahnfelt prædike i 1865, til indvielsen i 1876 af et missionshus med plads til 1000 mennesker skyldtes flere ting. 1. Den meget store tilgang fra efterkommere af de indvandrede hollændere, der i hjemmene havde læst opbyggelseslitteratur, som havde skabt guds frygt, syndserkendelse og forståelse for betydningen af et helligt liv. Den rosenianske forkyndelse gjorde dem for alvor til frigjorte kristne. 2. Sognepræst Timms vækkelsesforkyndelse og missionær Jens Larsens flittige mødevirksomhed på Amager havde gødet jorden for den vækkelse omkring 1870, der for alvor fik Luthersk Missionsforening til at vokse. 3. En betydelig indvandring af svenskere fra netop de områder i Sydsverige, hvor rosenianismen fik stor gennemslagskraft. 4. En begyndende indvandring til hovedstaden fra de områder i Danmark, hvor Luthersk Missionsforening tidligst fik fodfæste (Nordsjælland, Bornholm, Lolland-Falster og Vestjylland). 5. Endelig var der enkelte fra Brødersocietetet og den tidligere pietisme, der sluttede sig til Luthersk Missionsforening.

Jylland

Fra omkring 1760 var mange af de pietistiske præster, der årtier tidligere i deres studietid var blevet grebet af pietismen, ved at nærme sig pensionsalderen. Mange af den nye præstegeneration var præget af den frembrydende rationalisme, mens nogle også havde fået en herrnhutisk påvirkning af Brødersocietetet i København. Da den statskirkelige pietisme havde været præstestyret og ikke skabt en selvstændig lægmandsbevægelse, fik mange menigheder et andet teologisk præg med de nye mere eller mindre rationalistiske præster. Dog fortsatte en række pietistiske grupper at samles til bibellæsning, læsning af opbyggelseslitteratur og bøn.²⁸³

1773 blev Brødremenigheden i Christiansfeld oprettet, som en del af den verdensomspændende missionsbevægelse, der var skabt af Zinzendorf.²⁸⁴ Mens mange rationalistiske præster prædikede nyttemoral, rejste repræsentanter fra Brødremenigheden rundt især i Jylland og besøgte pietistiske "oaser", der samledes til bibellæsning og bøn. Disse nidkære "brødre" gjorde en vigtig indsats som forberedelse af den kommende vækkelse.²⁸⁵ Skjern blev et hovedsæde, hvor Jens Jacobsen, der

Thorngreen (red.), *På Ordets grund*, 100; Kaas, *Forbindelse med Skåne*, 118-119; arkivalier i Københavns kommunes bygningsarkiv.

²⁸³ F. Elle Jensen, *Pietismen i Jylland* (København: G.E.C. Gad, 1944), 157-173.

²⁸⁴ Om oprettelsen af Christiansfeld: Thyssen, *Herrnhuter-Samfundet*, Bøytler, *Gribe og begribe*, 105-159; om Brødremenighedens historie, teologi og tradition: Bøytler, *Gribe og begribe*.

²⁸⁵ Anders Pontoppidan Thyssen, "Brødremenigheden i Christiansfeld og herrnhutismen i Jylland til o.1815" i *Vækkelsernes frembrud. IV*, redigeret af Anders Pontoppidan Thyssen (København: G.E.C. Gad, 1967); Anders Pontoppidan Thyssen, "Herrnhutismen i Nørrejylland 1815-1850" i *Vækkelsernes frembrud. V*, redigeret af Anders Pontoppidan Thyssen (København: G.E.C. Gad, 1970).

oprindelig var uddannet skomagersvend, i 1795 blev ansat som Brødremenighedens ”Diaspora-arbejder” også kaldet emissær (= udsending der afholdt gudelige forsamlinger). Han sluttede sin tjeneste i Skjern i 1815 og døde i Christiansfeld 1818.²⁸⁶ Han blev efterfulgt af Frans Lund (1775-1864), der også var uddannet skomager.²⁸⁷ Lund havde tjenesten i Skjern i 31 år, hvor han rejste rundt til de små samfund af vakte og samlede dem til møder om Guds ord. Han havde især nådegave til at tale med den enkelte om Gud og livet med ham.²⁸⁸

Iver Viftrup (1793-1878) var født i landsbyen Tinkerdal øst for Holstebro.²⁸⁹ Han var fremmelig i skolen og sympatisk og charmerende. I 1820 blev han gift med Birgitte Kirstine Olsen, der havde fået skænket sin ugifte morbrors gård Viftrupgaard i Handbjerg.²⁹⁰ Viftrup havde ikke noget personligt forhold til kristendommen, hvad han havde det dårligt med. Derfor begyndte han at gå regelmæssigt i kirke og overbevise sig selv om, at hvis han ellers levede et pænt og ordentligt liv, skulle han nok blive salig engang.

En kammerats selvmord kastede ham ud i en større åndelig krise. Længe fokuserede han alene på Guds bud, som han ikke magtede at opfylde. I et brev skildrede han det sådan:

Loven førte sit Embede paa mig i mit Hjerte. Jeg var dens Overtræder, og derfor lyste den sin Forbandelse over mig med sin fordømmende Kraft. Herrens Kraft og Naade var skjult for mig, og Djævelen satte sig i Guds Sted og afsagde Dommen i min Samvittighed. Jeg var fortabt og fordømt, og der var ingen Naade for mig at haabe mere, og jeg antog, at det var Gud selv, der talte til mig, og jeg levede da i en fortvivlet Tilstand.²⁹¹

Mens Viftrup trællede under loven, havde han en sjælesørgerisk samtale med en præst, der blandt andet lånte ham en bog. Til sidst gik evangeliets lys op for Viftrup, som han beskrev i et nyt brev til Troels Gravesen:

²⁸⁶ Om det åndelige liv i Skjern: L. Petersen, *To hundrede Aars Trosliv. Af Skjern Sogns Historie* (København: Lohse, 1926); Paul Nedergaard, *En dansk præste- og sognehistorie*, Ribe Stift, hefte 8 (København: Lohse, 1968), 566-586.

²⁸⁷ Schrøder, *Brødremenigheden*, 54, 60; Petersen, *Trosliv*, 28.

²⁸⁸ Petersen, *Trosliv*, 33.

²⁸⁹ Fremstillingen bygger på Jens Abildtrup, *Iver Viftrup* (København: Lohse, 1930).

²⁹⁰ Viftrup hed oprindelig Iver Pedersen, men blev altid kaldt Viftrup efter gården.

²⁹¹ Brev til Troels Gravesen (1795-1865) ved Herning. Brevet står i: Abildtrup, *Viftrup*, 23. Troels Gravesen kom cirka 1851 med i den vækkelse, der førte til dannelsen af Kristelig Lutheransk Trossamfund: Flemming Kofod-Svendsen, *Lutheranerne på heden* (Fredericia: Kolon, 2012), 33-34.

Gud ske Lov for den salige Forandring, der skete, da Herrens Naades Time slog, da det søde Evangelium om en Frelser af saadan en uforklarlig Nød, da den Herre Jesus ved sine Forjættelser formedelst den Helligaand gav mig Naade til at tro alle mine Synders Forladelse for hans Døds og Blods Skyld som Betaling for alle mine Synder, saaledes blev da Christus Grunden for min Tro og Hvile til min Salighed, nu var alt i mit Hjerte forandret. Det var, som alt det gamle var forbigangen, og alt var bleven nyt.²⁹²

Efter sin omvendelse læste han ikke alene Bibelen, men også Luthers *Huspostille*, Johann Arndts *Sande Kristendom*, Christian Schrivvers (1629-1693) *Sjæleskat* og Rosenius' skrifter.²⁹³ Dermed blev han dygtiggjort til sin betydelige forkyndergerning i de gudelige forsamlinger, hvor han også medbragte og anbefalede Rosenius' skrifter.²⁹⁴ Viftrups forkyndervirksomhed strakte sig over store dele af Jylland. Hans forkyndelse var påvirket af Herrnhutismen, og i Skjern kaldte herrnhuterne ham *broder*.²⁹⁵

Jens Christensen Maarbjerg (1807-1872) var født på gården Maarbjerg i Sahl sogn. Da hjemmet var fattigt, kom han allerede som syvårig ud at tjene på forskellige gårde.²⁹⁶ Da Maarbjerg var 27 år gammel tjente han hos Iver Viftrup. Da kom den kendte lægprædikant Peder Larsen Skræppenborg på egnen og holdt møde hos Viftrup. Under mødet blev Maarbjerg ramt af forkyndelsen og begyndte at gå til forsamlinger, ja ofte gik han flere mil for at høre en levende forkyndelse. Efter nogle møder kom Maarbjerg til tro på Kristus. Det skete uden hårde og langvarige sjælekampe. Jens Maarbjerg blev i 1837 gift med Ellen Marie Thomasdatter fra Handbjerg og overtog derefter sin fødegård. De havde mødt hinanden ved de gudelige forsamlinger og blev omvendt ved omtrent samme tid. Iver Viftrup var det menneskelige redskab til Ellen Maries omvendelse.

Kort tid efter brylluppet begyndte Jens Maarbjerg at tale ved de gudelige forsamlinger. De blev sædvanligvis holdt i private hjem enten søndag eftermiddag eller søndag aften. Ved møderne sang man som regel af Kingos eller Brorsons salmebøger. Ofte læste man en prædiken af for eksempel Luther, og den, der ledede forsamlingen, aflagde et personligt vidnesbyrd i tilslutning til den læste prædiken. Jens Maarbjergs vidnesbyrd havde to omdrejningspunkter: 1. At vi siden Adams fald fødes som syndere, så vi er hjemfaldne til evig straf. 2. At Jesus har gjort fyldest for alle vore synder, og at vi ved at tilegne os hans fortjeneste af nåde kan blive frelst. En af tilhørerne sagde om Maarbjerg, at

²⁹² Ablidtrup, *Viftrup*, 27-28.

²⁹³ Abildtrup, *Viftrup*, 49; Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening i 75 år, 72*; Paul Nedergaard, *En dansk præste- og sognehistorie*, Viborg Stift, hefte 1 (København: Lohse, 1960), 28.

²⁹⁴ Nedergaard, *Præstehistorie* 1, 28.

²⁹⁵ Abildtrup, *Viftrup*, 50.

²⁹⁶ Fremstillingen bygger på Jens Abildtrup, *Jens Maarbjerg og Ellen Marie* (København: Lohse, 1928).

han var ikke vidtspændende eller dybsindig, men han holdt sig til det centrale, nemlig evangeliet om Jesu død og blod.

Udover *Bibelen* læste Maarbjerg Luthers *Huspostille* og kommentar til *Galaterbrevet*, Johan Arndts *Sande Kristendom*, Christian Scriveres *Sjæleskat*, Philipp Speners (1635-1705) *Kristendomsøvelse* og Rosenius' skrifter, så han fik en åndelig indsigt, der var usædvanlig for en bonde.²⁹⁷ Maarbjerg stod som den lokale åndelige leder, der samtidig rejste rundt og talte i andre gudelige forsamlings. I forbindelse med sine møder prøvede han at sprede gudelige skrifter og bøger, især af Luther.

En tid boede ægteparret Johanne og Svenning Løvig hos Maarbjergs. Deres søn, der netop havde været soldat, kom på besøg. Da medbragte sønnen en årgang af det netop udkomne norske blad *Budbæreren*, som han havde fået i soldatertiden, og som han lånte Maarbjerg. Maarbjerg blev så begejstret for bladet, at han selv tegnede abonnement og tog det med på sine prædikenrejser, hvor han ved forsamlings læste op af det og reklamerede for det.²⁹⁸

Abildtrup har fortalt, at en søndag var Maarbjerg og hans kone kommet for tidligt af sted til kirke, så de ankom længe før gudstjenesten begyndte. Da Maarbjerg altid havde numre af *Budbæreren* med sig, tog han et nummer frem og læste højt for sin kone, indtil gudstjenesten gik i gang.²⁹⁹

I Oslo udgav boghandler Andreas Wilhelm Gram (1821-1897) bladet *Budbæreren* i årene 1858-76 med oversættelser fra Rosenius' blad *Pietisten*. Hvert nummers første store artikel var sædvanligvis en længere afhandling af Rosenius. Derefter kom mindre stykker og små fortællinger.³⁰⁰ Bladet blev en banebryder for udbredelsen af Rosenius' budskab i Norge.

I Luthersk Missionsforenings ældste jubilæumsskrift fortæller en fra Indre Mission, hvordan *Budbæreren* fik indpas i hans hjem. Han fortæller ligeledes, hvordan Rosenius' skrifter *Hemmeligheder i Lov og Evangelium* blev spredt gennem Indre Missions kolportører.³⁰¹

Da de to første bind af Rosenius' samlede værker udkom i 1868³⁰², og Rosenius' kommentar til Romerbrevet udkom i hæfter på norsk i 1868-1869, fik de en positiv omtale i *Indre Missions Tidende*, hvor der også blev vedlagt subscriptionslister, så Rosenius' budskab blev spredt i Indre Mission med

²⁹⁷ Abildtrup, *Maarbjerger*, 32.

²⁹⁸ Abildtrup, *Maarbjerger*, 65-66; Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening i 75 år*, 72; Paul Nedergaard, *En dansk præste- og sognehistorie*, Viborg Stift, hefte 7 (København: Lohse, 1961), 550.

²⁹⁹ Abildtrup, *Maarbjerger*, 81.

³⁰⁰ Rudvin, *Indremisjonselskapet*, 289; Wisløff, *Kirkehistorie*, 42. Gram var født og opvokset i Danmark og flyttede til Oslo i 1843, hvor han i 1855 både oprettede en boghandel og et forlag. At hans blad *Budbæreren* blev solgt så godt i Danmark, kan hænge sammen med, at han som opvokset i Danmark havde gode kontakter til at fremme salget.

³⁰¹ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 120.

³⁰² De første hæfter udkom allerede i 1867.

ledelsens fulde opbakning.³⁰³ Rosenius' skrifter blev solgt af Indre Missions kolportører.³⁰⁴ I *En dansk præste- og sognehistorie fra Viborg Stift* hedder det: "Man har tidligt lært Rosenius' skrifter at kende, og Chr. Møller, som oversatte dem, havde et godt navn, inden man kendte ham selv".³⁰⁵

Bornholm

Den gudelige forsamlingsbevægelse synes ikke at have nået Bornholm.³⁰⁶ Baptisterne er sandsynligvis de første, der har bragt en større vækkelse til øen. Urmager *Søren Nielsen* (født 1822) var opvokset på øen. Under et ophold i København 1845 blev han vakt ved at læse en traktat fra baptisterne, som han sluttede sig til og blev gendøbt i 1847.³⁰⁷ På menighedens opfordring rejste han samme år til Rønne for at missionere, men følte sig så trykket af opgaven, at han tog det første skib tilbage til København. Her gav menigheden ham nyt mod, så han vendte tilbage til øen, hvor han begyndte at prædike til bod og omvendelse i *Arnager* og *Sose* sydvest for Aakirkeby. Nielsen holdt mange forsamlinger rundt omkring på øen ofte med stor tilslutning, og både kvinder og børn deltog. Den 12. maj 1848 døbte baptistpræsten Vilhelm Andersen fra København menighedens fem første medlemmer i havet ved Sose. Dagen efter blev menigheden stiftet, og de nydøbte nød sammen den hellige nadver. Samme dag blev Søren Nielsen valgt til forstander. Nielsen forkøbte sig imidlertid på et teglværk, som også måtte holdes i drift om søndagen. Dette kritiserede menigheden ham skarpt for, idet baptisterne var så stærke modstandere af søndagsarbejde, at de endog havde betænkelighed ved at deltage i en begravelse om søndagen. Nielsen gik fallit, kom i gælds fængsel og blev udelukket af menigheden i 1853. Han reagerede skarpt i et brev til menigheden på denne udelukkelse, hvorefter han forgæves søgte at blive optaget i mormonsamfundet. Derefter udvandrede han til USA.³⁰⁸

³⁰³ Vilh. Beck "Erklæring" [om subscriptionsliste vedlagt *Den indre Missions-Tidende* om dansk oversættelse af artikler fra Rosenius' blad *Pietisten*]. *Den indre Missions-Tidende* 14, nr. 11 (1867), 176; Vilh. Beck "Bog anmeldelse" [Hemmeligheder i Lov og Evangelium] i Følgeblad til *Den indre Missions-Tidende* 14 nr. 26 (1867); Vilh. Beck "Bog anmeldelse" [Brevet til de Romere, til Opbyggelse i Tro og Gudelighed udlagt af Rosenius], *Den indre Missions-Tidende* 15, nr.10 (1868), 159; Vilh. Beck "Bog anmeldelse" [Brevet til de Romere og Hemmeligheder i Lov og Evangelium], *Den indre Missions-Tidende* 15, nr. 16 (1868), 255; Vilh. Beck [omtale eller reklame for Hemmeligheder i Lov og Evangelium], *Den indre Missions Tidende* 15, nr. 26 (1868), 413; Vilh. Beck "Bog anmeldelse" [igen en kort omtale eller reklame for Hemmeligheder i Lov og Evangelium], Følgeblad til *Den indre Missions-Tidende* 15, nr. 33 (1868).

³⁰⁴ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 120; Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 71.

³⁰⁵ Nedergaard, *Præstehistorie 1*, 28.

³⁰⁶ Knud Banning, "De sjællandske vækkelser" i: *Vækkelsernes frembrud, II*, redigeret af Anders Pontoppidan Thyssen (København: G.E.C. Gad 1961), 169-172; jævnfør Flemming Kofod-Svendsen "Bibliografi over Rosenius' skrifter udgivet på dansk", *Kirkehistoriske Samlinger* (2014), 62-66; Flemming Kofod-Svendsen "Luthersk Missions forhistorie, stiftelse og vækst", *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 43. årg., 01 (2016), 55-78.

³⁰⁷ M. Andersen; H. Jakobsen og J. Rødvig (red.): *Mindeskraft. Bornholms Baptistmenighed 1848-1923* (Rønne: Colberg, 1923); om baptismens fremvækst i Danmark Hylleberg, *Kirkensamfund*.

³⁰⁸ Andersen, Jakobsen og Rødvig (red.), *Mindeskraft*; Banning, *Vækkelser*, 171.

Fra 1854 til sin død var Peter Emil Ryding (1804-1885) forstander for baptistmenigheden på Bornholm. Ryding havde allerede ved to besøg i 1851 og 1852 på Christiansø døbt fem personer, og den 13. juli 1852 blev en menighed stiftet på øgruppen. Ryding og hans hustru var sammen med ni andre, heriblandt Peter Christian Mønster (1797-1870), den 27. oktober 1839 blevet døbt ved solopgang i Lersøen i stærk blæst med temperaturer lidt over frysepunktet. Den 30. oktober 1839 stiftede de Skandinaviens første baptistmenighed med Mønster som forstander. Baptisterne på Bornholm havde en jævn vækst, selv om væksten i nogle år blev begrænset af adskillige baptisters overgang til mormonerne. En af de lokale baptistledere P.A. Holm udgav et skrift om dåben,³⁰⁹ og baptistlederne ønskede debatmøder om dåben med folkekirkens præster, pastor Trandberg³¹⁰ og den grundtvigske gudelige forsamling. Ofte klarede baptisterne sig godt i debatten takket være overlegenhed i bibelkundskab og talegaver. Det skete, at både en sognepræst og pastor Trandberg bad Chr. Møller³¹¹ om at tage mødet for sig, men det var baptisterne kede af, da de nødtigt ville i debat med den bibelkyndige og dygtige debattør Møller. Ved 75-års jubilæet i 1923 havde baptisterne 757 medlemmer.³¹²

I 1851 begyndte mormonerne deres virksomhed på øen, hvor de fik en ret stor fremgang, især fordi adskillige baptister gik over til dem, og fordi en ikke ubetydelig del af de svenskere, der jævnligt indvandrede til øen, sluttede sig til mormonerne. Provst Withs indberetning af 15. august 1854 til biskop Hans Lassen Martensen var optimistisk med hensyn til at bremse mormonernes indgang blandt folkekirkemedlemmerne på Bornholm. Han håbede endog, at det røre, som mormonerne havde skabt, kunne få gavnlige følger for en vækkelse af menighedslivet. Der findes ikke kilder, der sandsynliggør, at mormonernes aktiviteter i 1850'erne har haft positiv betydning for den senere vækkelse ved Peter Christian Trandberg (1832-1896). Det var jo især baptisterne og de indvandrede svenskere, som mormonerne kom i kontakt med. Den bornholmske kirkehistoriker Karl M. Kofoed nævner slet ikke mormonerne i sin *Bornholms Kirkehistorie*, mens han giver en fyldig fremstilling af Trandberg vækkelsen, Luthersk Missionsforening, Indre Mission og Baptistmenigheden.³¹³

³⁰⁹ P.A. Holm, *Betragtning over Daaben. 2. oplag* (Rønne: I kommission i Colbergs Boghandel 1886). Det Kongelige Bibliotek har oplyst, at biblioteket ikke har førsteudgaven og derfor ikke ved, hvornår bogen første gang udkom.

³¹⁰ Om Trandberg: Pedersen, *Bornholmerne*, 9-22.

³¹¹ Om Møller: Roswall, *En banebryder*; Pedersen, *Bornholmerne*, 23-34.

³¹² Andersen, Jakobsen og Rødvig (red.), *Mindeskrift*; Karl M. Kofoed, *Bornholms Kirkehistorie II* (Rønne: Frits Sørensen, 1933), 149-154, 222-231; Banning, *Forsamlinger*, 286-292; Banning, *Vækkelser*, 171-172; Hylleberg, *Kirkesamfund*, 16-17, 46, 56, 80; Kofod-Svendsen "Bibliografi over Rosenius' skrifter udgivet på dansk", 62-63.

³¹³ Kofoed, *Bornholms Kirkehistorie*, 154-231.

I 1851 blev den første gudelige forsamling af folkekirkens medlemmer afholdt i Rønne. Den var af grundtvigsk observans, hvor en af byens lærere, der tillige var cand.theol., sædvanligvis holdt et gudeligt foredrag.³¹⁴

Missionær i Indre Mission Jens Larsen besøgte Bornholm første gang i oktober 1854, hvor han i løbet af 14 dage holdt 13 velbesøgte møder med 800-1.000 deltagere.³¹⁵ Besøget er opmuntrende beskrevet i *Indre Missions Tidende*.³¹⁶ I juli-august 1855 opholdt Jens Larsen sig i 1½ måned på øen og holdt 37 forsamlinger og besøgte 13 af øens 21 sogne.³¹⁷ Endelig besøgte Jens Larsen øen i juli 1859, hvor han holdt 22 forsamlinger.³¹⁸ Tilsyneladende fik Larsens møder på Bornholm ikke de samme følger som så mange andre steder i Danmark, selv om Larsen ifølge beretningerne i *Indre Missions Tidende* mærkede stor religiøs interesse under sine besøg. Dog må Larsen have fået nogen kontakt, idet i alt 33 personer fra Bornholm støttede ham ved at underskrive hans ordinationsadresse.³¹⁹

Ved Ahnfeldts møde på Amager i 1852 var bornholmeren Herman Sonne Wolffsen (1811-1887), der var på forretningsrejse til København, til stede. Af en kunde var han blevet indbudt til et opbyggelsesmøde på Amager og havde fået at vide, at den svenske prædikant også sang og spillede fortræffeligt. Ved Ahnfeldts forkyndelse fik han fred med Gud.³²⁰ I 1835 havde Wolffsen været medstifter af keramikfabrikken Søholm, som han i 1838 blev enejer af.³²¹ Da Wolffsen kom tilbage til Bornholm, fortalte han sin hustru, hvad Ahnfelt havde formidlet i sin forkyndelse, ligesom han medbragte nogle af Ahnfeldts sanghæfter. Ved at synge Ahnfeldts sange fik Wolffsens hustru fred med Gud.

Ludvig Marius Theodor Høyer (1815-1883), der var født på Christianshavn, kom antagelig i 1830'erne til Rønne som bogbindersvend. Han blev i 1853 gift med Christiane Marckmann (født 1826). Hun døde imidlertid i 1854, og deres nyfødte datter blev døbt på moderens dødsdag. Under sorgen over at have mistet sin hustru kom Høyer til at læse nogle svenske vækkelsessange. Han

³¹⁴ Banning, *Forsamlinger*, 291-292; Banning, *Vækkelser*, 172.

³¹⁵ Ifølge Henning Bender, "Den svenske indvandring til Bornholm 1850-1920", *Bornholmske Samlinger* IV. række, 7. bind (2013), 27, var der i 1855 på Bornholm 28.949 indbyggere.

³¹⁶ "Efterretninger" [Jens Larsens rejse til Bornholm], *Den indre Missions-Tidende* 1, nr. 11 (1854), 87; Jens Larsen "Nogle Missions-Beretninger fra Bornholm", *Den indre Missions-Tidende* 2, nr. 3 (1855), 20-22; Blauenfeldt, *Indre Mission*, 17-18.

³¹⁷ Jens Larsen "Fortsat Missions-Arbejde, øen Bornholm. Nogle Efterretninger fra Bornholm", *Den indre Missions-Tidende* 2, nr. 10 (1855), 76-78.

³¹⁸ Bekjendtgjørelser. Jens Larsens Missionsarbejde for Juli Maaned", *Den indre Missions-Tidende* 6, nr. 8 (1859), 128.

³¹⁹ Esmarch-Jensen, *Trandberg*, 6.

³²⁰ Ancher Wolffsen, "Tre generationer eller Ahnfeldts sanger i Danmark", *Bibeltrogn Vänners Julkalender* 1, (1916), 28-31; H. Wolffsen, "Så blev mig åbenbaret – Ahnfeldts sange", *Julens Budskab* 14, (1950), 15-19.

³²¹ Ann Vibeke Knudsen, *Søholm, bornholmsk keramik* (Rønne: Bornholms Museum, 1992), 6-7.

oversatte og udgav dem under titlen *Aandelige Sange. Frit efter det svenske*.³²² Af sanghæftets 16 sange var de 10 fra de første hæfter, der blev til *Ahnfelts Sangbog*, heraf flere af C.O. Rosenius og en af Agatha Rosenius. Dermed var Rosenius introduceret på Bornholm.

I 1856 kaldte Wolffsen Ahnfelt til at prædike på Bornholm, hvor han ud over rådhuset i Rønne også prædikede flere andre steder. Der var stort fremmøde, og Ahnfelts forkyndelse og sang skabte åndeligt liv hos flere af tilhørerne. Ahnfelt besøgte Bornholm flere gange efter dette besøg, der blev begyndelsen til mange svenske prædikanters forkyndelse på øen. Wolffsen fortalte ofte for sine børn og børnebørn, hvordan det havde været at høre Ahnfelt prædike og synge.³²³

I 1853 rejste Wolffsens søn Christian Leegaard Wolffsen (1838-1902) til København for at blive uddannet hos Bing & Grøndahl og på Den Kongelige Porcelænsfabrik.³²⁴ Faderen opfordrede kraftigt sin søn til at høre Ahnfelt, hvis han fik mulighed for det. Christian Wolffsen hørte med stort udbytte Ahnfelt prædike i København, men det var først, da han var vendt tilbage til Bornholm og i 1865 hørte Ahnfelt og senere Traasdahl prædike, da de var på møderejse på øen, at han fik fred med Gud.³²⁵ Christian Wolffsen kom med i Luthersk Missionsforening,³²⁶ men hørte til dem, der var kritiske til Chr. Møllers åndelige ledelse af Luthersk Missionsforening i 1880'erne. Han blev medstifter af Evangelisk-Luthersk Missionsforening på Bornholm i 1892 og blev foreningens første formand indtil 1901 og døde i 1902.³²⁷ Det er vanskeligt at vurdere, hvor stor betydning Jens Larsens og Ahnfelts møder samt Høyers sangbog har haft for vækkelsens gennembrud ved Trandbergs senere virke.

Luthersk Missionsforenings organisatoriske fremvækst

A. Bornholm

1. Forløber. Trandberg oprettede *Den evangelisk lutherske Frimenighed* 24.06.1863 i Almindingen.³²⁸

2. *Bornholms Forening til Evangeliets Fremme* stiftedes den 1. marts 1868 i Aaker ved Aakirkeby.³²⁹ Møller og nogle af hans nærmeste mødtes den første marts 1868 hos gårdejer Jens Kofoed Hansen på

³²² L. Høyer, *Aandelige Sange* (København: A.F. Høsts Universitetsboghandel, 1855), forordet dateret Rønne dec. 1854.

³²³ Westin, *Rosenius' Breve*, 144; Wolffsen, "Tre generationer", 31; Kaas, *Forbindelse med Skåne*, 126.

³²⁴ Wolffsen, "Tre generationer", 32; Knudsen, *Søholm*, 12; om Wolffsen: Pedersen, *Bornholmerne*, 35-44.

³²⁵ Esmarch-Jensen, *Trandberg*, 40: Ahnfelt var på Bornholm sommeren 1865, mens Traasdahl besøgte Bornholm i slutningen af oktober.

³²⁶ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 30. Han karakteriseres således: "Han er en af Byens agtede Borgere og gammel aandelig Mand".

³²⁷ Evangelisk Luthersk Missionsforening, *Mindeskraft*, 31; Pedersen, *Bornholmerne*, 43.

³²⁸ Kofod, *Trandberg*, 136-139.

³²⁹ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 8.

hans gård Sortegaard i Aaker, hvor man officielt på mødet stiftede *Bornholms Forening til Evangeliets Fremme*, og man dannede en midlertidig bestyrelse bestående af seks mænd og vedtog nogle love, som det var meningen at drøfte og endeligt vedtage i et større forum.³³⁰ Det er oplyst, at alle, der deltog i det stiftende møde, havde været medlem af Trandbergs frimenighed og altså havde brudt med folkekirken.³³¹ Nogle blev i nogen tid stående i Trandbergs frimenighed. Men det almindelige var, at medlemmerne i Luthersk Missionsforening meldte sig tilbage til folkekirken.³³²

Man trådte offentligt frem gennem en annonce i *Bornholms Avis*, nr. 64, 1868, hvor *Bornholms Forening til Evangeliets Fremme* indbød til offentligt møde den 14. juni 1868 ved Gamle Borg i Almindingen. Ved det møde blev der dels holdt prædikener og dels drøftet interne foreningsanliggender, blandt andet vedtagelse af foreningens endelige love. Foreningens forhandlingsprotokol blev først ført fra den 3. januar 1872.³³³

3. Love for *Bornholms Forening til Evangeliets Fremme* blev vedtaget den 14. juni 1868 ved Gamleborg i Almindingen.³³⁴

§1. Enhver levende Kristen maa baade i Følge sin Pligt og sit Hjertes Drift nødvendig være en Medarbejder i Kristi Rige. Da nu Kristi Aand er en forenende Aand, og Bibelen bestemt betegner det kristelige Liv som et Samfunds-Liv, og det ogsaa i det aandelige gælder, at Enighed gør stærk, og at der ved forenede Kræfter kan udrettes mere, end naar disse er spredt – saa har vi besluttet i Guds Navn at træde sammen til en Forening, som antager Benævnelsen: "Bornholms Forening til Evangeliets Fremme".

§2. Foreningens *Formaal* er, overensstemmende med denne Benævnelse, at søge, saa vidt Gud giver Naade dertil, at virke for Kristi Riges Fremgang iblandt dem, som kaldes efter hans Navn. Den er saaledes en Missions-Forening og optræder ikke i nogen Maade som et Menigheds-Samfund eller overtager en Menigheds Forretninger, ligesom den ej heller vil virke hen til Dannelsen af nogen saadan, men kun arbejde for det "ene fornødne", søge at nære, styrke og befæste det kristelige Liv, hvor det findes, og vække det, hvor det ikke er til Stede, samt ellers raade og hjælpe, hvor Lejlighed

³³⁰ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 8; Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening gennem 75 aar*, 23; Thorngren, *På Ordets grund*, 27; Roswall, *En banebryder*, 69.

³³¹ Thorngren (red.), *På Ordets grund*, 64.

³³² Roswall, *En banebryder*, 70-71.

³³³ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 8; Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening gennem 75 aar*, 23; Thorngren (red.), *På Ordets grund*, 27; Roswall, *En banebryder*, 69.

³³⁴ De følgende formuleringer findes: Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 9-11.

gives, eller det muligvis maatte blive forlangt. Foreningen bekender sig i et og alt til Guds Ord i den hellige Skrift og den lutherske Kirkes symbolske Bøger, og idet den saaledes ikke i noget Punkt optræder med nogen ny Bekendelse, søger den kun at virke hen til, at den rene Lære, vi har i vor lutherske Bekendelse maa blive til Liv og Virkelighed i saa mange Sjæle som muligt.

§3. Som Foreningens Bestyrelse vælges tolv Mænd, hvoraf de fire fratræder hvert andet Aar efter Tur (første Gang efter Lodtrækning). Disse kan genvælges. De vælger selv indbyrdes deres Ordfører og Forretningsmænd.

§4. Medlem af Foreningen og stemmeberettiget ved dens almindelige Møder er enhver, som fører en ren Bekendelse og et ustraffeligt Levned, og som enten ved Pengebidrag eller paa anden Maade understøtter Foreningen i dens Virksomhed.

§5. De Midler, ved hvilke Foreningen vil søge at virke for sit Formaal, er især Udsendelse af Kolportører og Udbredelse af Skrifter.³³⁵

De følgende paragraffer er af mere administrativ karakter.

4. Den egentlige bestyrelse blev først valgt ved foreningens første årsmøde, der fandt sted i Almindingen i juli 1869. Chr. Møller blev formand.

5. Det første missionshus var Pistolstræde i Rønne 1869 med mødesal (oprindelig mødelokale for Trandbergs frimenighed) og bolig for Chr. Møller. Det næste missionshus var i Aakirkeby 1872.

6. Vi har ikke kildemateriale, der fastslår, hvornår de enkelte lokale kredse blev etableret. Udviklingen synes ofte at have været, at det lokale arbejde med møder med læsning af Rosenius eller prædiken og søndagsskole er begyndt i private hjem. Når arbejdet voksede, og pladsen blev for trang, byggede man et missionshus. Blandt andet for at kunne optage et kreditforeningslån i missionshuset var det nødvendigt med en lokal juridisk enhed. Det nødvendiggjorde igen, at man etablerede en lokal kreds med medlemmer og valg af bestyrelse. Et eksempel på det er Aakirkeby, hvor man begyndte møderne på Sortegaard, hvor foreningen også var blevet stiftet. Når det nybyggede missionshus stod færdigt i 1872, flyttede de forskellige aktiviteter ind i missionshuset, og den lokale Lutherske Missionsforening er formodentlig blevet etableret i denne proces.³³⁶

³³⁵ Når man sammenligner med vedtægterne for Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, som Rosenius var med til at stifte i 1856, lægger begge foreninger vægt på at udbrede skrifter, der er i overensstemmelse med Bibelen og den lutherske bekendelse (Levander, *Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen*, 46-47).

³³⁶ Om møder i private hjem i begyndelsen indtil bygning af et missionshus se for eksempel: *Gilleleje LM 100 år 1886-1986*, 16-17

B. Nordsjælland

1. Forløber. I 1849 prædikede Ahnfelt ved et møde i Ellen Schubells hus i Stjernegade 6 i Helsingør. Hendes mand Christian Schubell var død den 24. november 1848. Møder med forkyndelse og oplæsning af *Pietisten* fortsatte i hendes hus til 1854. Derefter fortsatte møderne i Marie Christine og Gotfred Schubells hjem i Sct. Anna gade. Der kom deltagere fra et stort opland. Ahnfeldt, Fjellstedt, Traasdahl, Hans Andersen og Andreas Truelsen prædikede både i Helsingør og på forskellige mødepladser uden for byen enten i private hjem eller lejede lokaler. Havde man ingen prædikant, holdt man læsemøder med oplæsning af *Pietisten*. I 1866 prædikede Møller første gang i Nordsjælland. I 1867 prædikede Rosenius.

2. I 1870 blev det første missionshus bygget i Esrum. Det næste var i Lundegade i Helsingør, hvor møderne i familien Schubells hjem af pladsmæssige grunde blev afholdt i missions salen fra 1874. Det tredje missionshus blev bygget i Græsted i 1875.

3. *Luthersk Missionsforening, Nordsjællands afdeling* stiftedes den 8. marts 1874. Vedtægterne kendes ikke. Der blev valgt en bestyrelse med Claus Wiinholt, Stokkerup som formand. Nordsjælland omfattede de første år kun Luthersk Missionsforenings arbejde nord for Gribskov. Luthersk Missionsforening i Hillerød var fra stiftelsen i 1889 en selvstændig afdeling, der først i 1908 blev inkluderet i Nordsjællands afdeling.³³⁷

4. Grundet det fragmentariske kildemateriale ved vi sjældent, hvornår de enkelte kredse blev etableret med lokale bestyrelser og et årligt foreningsmøde. Dog kan følgende oplyses.³³⁸ Græsted har haft en lokal bestyrelse siden 1877. I 1899 fik man vedtægter for Luthersk Missionsforening i Helsingør og omegn. Det skete altså 50 år efter Ahnfelts første møde i byen.

C. København

1. Forløber. I 1852 prædikede Ahnfelt første gang på Amager. I 1863 samledes en kreds hos en enke Johanne Andresen i Sundby. Den 18. september 1864 var Møller i København og blev ordineret af Grunnet. Ved den lejlighed mødte Møller skomager Andersen, der på den tid gik i kirke hos Grunnet.

³³⁷ Roswall, *LM Hillerød 100 år*, 7-9.

³³⁸ Bygger på oplysninger i Nordsjællands-protokollen og andre arkivalier fra Luthersk Missionsforenings arkiv på sekretariatet i Hillerød.

Samtidig fik Møller nogle årgange af *Pietisten*, hvis indhold Andersen forklarede for Møller. Senere mødte Møller også skibstømrer Andreas Truelsen i Sundby.

2. I 1865 var der en lille flok, som "havde faaet Syn for Evangeliet om Frelsen i Kristus", som skilte sig ud fra kredsen hos Johanne Andresen og samledes hos skibstømrer Andreas Truelsen³³⁹. Allerede i 1865, da de kun var fem medlemmer, fik de besøg af Ahnfelt. Den 31. maj 1867 prædikede Rosenius i lejede lokaler i Gothersgade 48. Fra den første september 1867 blev møderne i Truelsens hjem af pladsmæssige grunde flyttet til Jørgensens spisesal i dampkøkkenet i Borgergade, Da foreningen i København blev dannet, var møderne imidlertid allerede den 12. oktober 1868 af pladsmæssige grunde flyttet fra Borgergade til et større lokale i Vingaardsstræde nr. 6.³⁴⁰ Da huset blev solgt, måtte man imidlertid den 15. oktober 1872 flytte fra Vingaardsstræde til Lille Kirkestræde 1, 2. sal, der var et væsentligt ringere lokale, som snart blev for lille til den stadig voksende tilslutning.³⁴¹

3. Den 22. november 1868 oprettede man i København "Luthersk Missionsforening til Evangeliets Fremme i Danmark" og valgte en bestyrelse med Hans Andersen som formand. Han var formand indtil 1881.³⁴² Mens man den 1. marts 1868 på Sortegaard i Aaker alene dannede en forening for Bornholm, var man i København et halvt år senere mere ambitiøs, idet man dannede en lokal forening i landets hovedstad med det sigte at fremme evangeliet i hele Danmark.

4. Foreningen i København "Luthersk Missionsforening til Evangeliets Fremme i Danmark" fik sine første vedtægter i 1872.³⁴³

5. Vedtægterne minder meget om de vedtægter, der blev vedtaget for arbejdet på Bornholm i 1868. Dog er der et par karakteristiske forskelle. Hvor man på Bornholm beskrev sit formål som "især Udsendelse af Kolportører og Udbredelse af Skrifter", beskrev man i København sit formål: "Guds Ords Forkyndelse, Udbredelse af Skrifter og Husbesøg, samt ved Søndagsskoler." Her er formålet formuleret bredere. I følge vedtægterne på Bornholm skulle medlemmerne føre "en ren Bekendelse

³³⁹ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 68-70; Roswall, *En banebryder*, 51-52.

³⁴⁰ [H.A. Jensen] "Andersen, vor Ven, sover", *Mørke og Lys* 8, nr. 9 (1888), 140.

³⁴¹ [Jensen] "Andersen, vor Ven, sover", 140-141.

³⁴² K.F. "I København", *Budskab fra Naadens Rige* 29, nr. 11 (1893), 171-172; [Jensen], "Andersen, vor Ven, sover", 140; Thorngreen (red.), *På Ordets grund*, 71.

³⁴³ Vedtægterne findes i Luthersk Missionsforenings arkiv og er trykt hos N. Herdahl junior Sværtegade og Gammel Mønt København.

og et ustraffeligt Levned". Ifølge vedtægterne i København skulle medlemmerne føre "en reen luthersk Bekjendelse og et ustraffeligt Levned". Det er vanskeligt at vide, hvorfor man i København havde formuleret kravet "luthersk" til medlemmerne, når man ikke havde gjort det i vedtægterne for arbejdet på Bornholm.

6. Den 5. november 1876 blev missionshuset i Nansensgade 94 indviet.³⁴⁴

D. Luthersk Missionsforening

I juni 1869 dannedes på et møde i salen i Vingaardsstræde 6 i København, hvor Møller var hovedtaler, *Luthersk Missionsforening til Evangeliets Fremme i Danmark*.³⁴⁵ Det var en slags formaliseret samarbejde af *Bornholms Forening til Evangeliets Fremme*, foreningen i København og arbejdet i Nordsjælland, men navnet på den landsdækkende forening var 100% identisk med det navn, man allerede den 22. november 1868 havde vedtaget for arbejdet i København. Der blev tale om tre selvstændige afdelinger med hver sine love, der dog fik næsten samme indhold. En afdeling var betegnelse for Luthersk Missionsforenings arbejde i en bestemt del af Danmark for eksempel Bornholm og Nordsjælland. Under afdelingen hørte flere eller færre lokale kredse. Betegnelsen afdeling og kredse havde man overtaget fra Grunnets frikirke, hvor Trandbergs frimenighed på Bornholm med en række lokale kredse var en afdeling i Grunnets landsdækkende frikirke.³⁴⁶ Den nye forening fik ingen central bestyrelse, men den havde et fælles navn – som altså var identisk med navnet på afdelingen i København – og var alene et begrænset arbejdsfællesskab, hvor man udvekslede prædikanter og også ind i mellem støttede hinanden økonomisk.³⁴⁷ Der var tale om en meget decentral, demokratisk opbygget forening i modsætning til den stærkt centralistiske *Indre Mission* med en selvsupplerende, præstestyret hovedbestyrelse. Vilhelm Beck fik i 1861 omdannet den oprindelige lægmandsprægede, demokratisk opbyggede Indre Mission til en præstestyret

³⁴⁴ I Københavns Kommunes bygningsarkiv findes den originale ansøgning om byggetilladelse, ibrugtagningstilladelse samt en mængde dokumenter om senere ombygninger.

³⁴⁵ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 14; Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 15; Poul Petersen: "Historiens tale 1849-1968", *Missionsvennen* 68 nr. 6 (1968), 102-103.

³⁴⁶ Roswall, *En banebryder*, note 46.

³⁴⁷ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 70-71; Roswall, *En banebryder*, 77; Petersen, "Historiens tale".

bevægelse. Som det siges i Indre Missions eget jubilæumsskrift fra 1912, at "Forfatningen fra at være demokratisk nu bliver aristokratisk, idet Generalforsamlinger afskaffes."³⁴⁸

E. Lolland-Falster

1. Forløber. I juli 1868 kom Møller første gang til Falster, som han besøgte nogle gange i 1868-1870, hvor han i 1870 også besøgte Lolland.³⁴⁹

2. I 1881 blev det første missionshus bygget i Sdr. Kirkeby.³⁵⁰ De næste missionshuse blev bygget i 1885 i Nykøbing Falster og Rå.³⁵¹

3. Det vides ikke, hvornår de første kredse af Luthersk Missionsforening blev etableret på Lolland-Falster, heller ikke hvornår afdelingen blev etableret, men den første kendte afdelingsformand var skræddermester P. Adamsen fra Nykøbing 1893-1925.³⁵²

F. Vestsjælland

1. Forløber. Møller kom første gang til Holbæk i 1869.³⁵³

2. I 1882 byggedes det første missionshus i Holbæk, og det næste blev bygget i 1885 i Mørkøv.

3. Det vides ikke, hverken hvornår de første kredse af Luthersk Missionsforening på Vestsjælland blev oprettet, eller hvornår afdelingen blev etableret.

G. Vestjylland

1. Forløber. Gennem det norske blad *Budbæreren* var Rosenius' budskab blevet kendt flere steder i Vestjylland fra 1858.

³⁴⁸ Blauenfeldt, *Indre Missions Historie*, 68; jævnfør Vilhelm Beck, *Erindringer fra mit liv* (Fredericia: Lohse 1974), 52-55, hvor Beck fortæller om sin indsats i Stenlille i 1861 for at omdanne, det han kalder "denne fuldstændige lægmandsmission".

³⁴⁹ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 106-109.

³⁵⁰ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 109.

³⁵¹ Thorngreen (red.), *På Ordets grund*, 70.

³⁵² Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 110; Thorngreen (red.), *På Ordets grund*, 71.

³⁵³ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 97.

2. Møller kom første gang til Vestjylland i efteråret 1871. Han talte først i Vinderup og derefter i Skjern og de omliggende byer.³⁵⁴

3. I 1876 byggedes de første missionshuse i Skjern og Finderup.³⁵⁵ Allerede efter Møllers og Hans Andersens møder i Skjern i 1874 ser det ud til, at Luthersk Missionsforening blev etableret i Skjern, og før byggeriet af missionshuset i Finderup synes man også at have etableret en lokal forening for Luthersk Missionsforening med en bestyrelse på syv medlemmer.³⁵⁶

4. Det er vanskeligt at vide, hvornår afdelingen i Vestjylland begyndte, da den ældste bevarede protokol først begynder i 1890, hvor det synes, som om afdelingsbestyrelsen er etableret umiddelbart derefter.³⁵⁷ Dog tyder meget på, at gårdejer Jeppe Bank, Skjern, der var aktiv i dannelsen af Evangelisk Luthersk Missionsforening i Jylland i 1890-1891 og blev en af de nye bestyrelsesmedlemmer i Evangelisk Luthersk Missionsforening bestyrelse, har været den første afdelingsformand.³⁵⁸ Bestyrelsen for Luthersk Missionsforening i Vestjylland blev på grund af splittelsen reduceret fra ni til fire medlemmer.³⁵⁹ Hvor længe afdelingsbestyrelsen har eksisteret inden splittelsen i 1890-1891 vides ikke.

H. Sønderjylland

1. Forløber. Hans Pedersen Nielsen fra Skast i Vestslesvig deltog i slaget ved Dybbøl 18.04.1864, hvor Gud talte til ham gennem de preussiske granater.³⁶⁰ Efter uskadt at være vendt hjem fra krigen fandt han fred med Gud. Sammen med vennen Hans Poulsen, der samtidig var kommet til tro, begyndte de i 1865 at samle vakte og troende i Ballum, hvor de sang af Brorsons *Troens Rare*

³⁵⁴ Chr. Møller "Lidt fra nogle Møder", *Budskab fra Naadens Rige* 37 nr. 11 (1901), 169-172"; Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Nogle Mindeblade*, 121-130; Petersen, *To hundrede aars Trosliv*, 94; Roswall, *En banebryder*, 89-90.

³⁵⁵ Møller "Lidt fra nogle Møder", 162; Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 130; Larsen, Poller og Christiansen, *Luthersk Missionsforening 75 år*, 73-74.

³⁵⁶ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 131; Bodil Kronborg, Søren Jensen og Poul Erik Pedersen (red.), – *og noget faldt i god jord! Bogen om Luthersk Missionsforening i Vestjylland* (Skjern: Luthersk Missionsforening i Vestjylland), 96.

³⁵⁷ Kronborg, Jensen og Pedersen (red.), – *og noget faldt i god jord!*, 136.

³⁵⁸ Thorngreen (red.), *På Ordets grund*, 71; Anders Storgaard-Andersen, Peder Mikkelsen og Paul Otto Kjølner (red.), *Med Gud og hans venskab. Bogen om Evangelisk luthersk Missionsforening 100 års virksomhed i Danmark*, (Rønne: Evangelisk Luthersk Missionsforening, 1992), 73

³⁵⁹ *Luthersk Missionsforening i Tarm gennem 100 år 1885-1985*, redigeret af Ebbe Kaas (Tarm: Luthersk Missionsforening 1985), 14.

³⁶⁰ Hans Peter Mogensen, Sven Aage Paulsen, Egon Jensen, Aase Andersen, Ellen Rasmussen og Lena Storgaard (red.),...*slægt efter slægt. Bogen om Luthersk Missionsforening i Sønderjylland* (Hillerød: Dansk Luthersk, 1993) 25-28.

Klenodie og læste prædikener. I 1872 bragte kolportøren Niels Møller fra Tjæreborg *Hemmeligheder i Lov og Evangelium* og *Budskab fra Naadens Rige* til kredsen i Ballum. I marts 1874 besøgte prædikanterne P. Seiersen (1833-1884) fra Bornholm og Chr. Frøsig fra Vestjylland Sønderjylland, og i september 1874 kom Chr. Møller til Ballum.

2. I 1880 stiftedes *Luthersk Missionsforening for Vestslesvig*.³⁶¹

3. Det første missionshus blev bygget i Ballum i 1891.³⁶²

4. Efter genforeningen i 1920 blev Luthersk Missionsforening i Sønderjylland en afdeling af Luthersk Missionsforening i Danmark.³⁶³

Et tættere samarbejde

I 1882 var der et opråb i *Budskab fra Naadens Rige*.³⁶⁴ Det blev foreslået, at man skulle etablere et samarbejde mellem de enkelte afdelinger i Luthersk Missionsforening til gensidig inspiration. Rent konkret blev der også peget på et samarbejde om ydre mission. Her blev det omtalt, at Luthersk Missionsforening burde engagere sig både i hedningemission og mission blandt Guds gamle ejendomsfolk jøderne. Med hensyn til hedningemission havde man sporadisk støttet enkeltprojekter, men Luthersk Missionsforening burde gennemtænke, om man skulle etablere et selvstændigt ydre missionsarbejde eller udsende og økonomisk understøtte egne missionærer udsendt gennem et andet missionsselskab. Endelig blev det påpeget, at der i Danmark boede cirka 6.000 jøder hovedsageligt i København. Det var en stor udfordring at nå dem med evangeliet om frelsen i Jesu navn.

I 1885, 17 år efter Luthersk Missionsforenings stiftelse, sendte Københavns afdelings bestyrelse et brev til de øvrige afdelinger og indbød til et "fællesmøde, hvor der fra hver afdeling kunne sendes et par eller flere mænd for at søge tilvejebragt bedre ordening og nærmere samvirke til Guds riges udbredelse". Tiden var dog endnu ikke moden til et nærmere samarbejde mellem afdelingerne, men en lignende indbydelse fra Jyllands afdeling i 1893 førte til, at det første delegeretmøde blev afholdt den 19. september 1893 i Nansensgade 94. Siden har man regelmæssigt afholdt delegeretmøder. Man

³⁶¹ Mogensen, Paulsen, Jensen, Andersen, Rasmussen og Storgaard (red.),*slægt efter slægt*, 26.

³⁶² Mogensen, Paulsen, Jensen, Andersen, Rasmussen og Storgaard (red.),*slægt efter slægt*, 26.

³⁶³ Mogensen, Paulsen, Jensen, Andersen, Rasmussen og Storgaard (red.),*slægt efter slægt*, 27.

³⁶⁴ Anonym forfatter [den sproglige formulering leder tanken hen på Chr. Møller], "Til Den lutherske Missionsforening", *Budskab fra Naadens Rige* 18 nr. 6 (1882), 99-100.

arbejdede ud fra det synspunkt, at kun de fælles opgaver skulle tilrettelægges af delegeretmødet. Om dette hedder det i en resolution: "Uden i nogen måde at overtage eller indskrænke de stedlige bestyrelses virksomhed behandler konferencen eller repræsentantskabet kun sådanne sager, som er fælles for hele foreningens virksomhed". Det afgørende var, at man ikke ønskede en overordnet myndighed, der kunne gribe ind i de enkelte afdelingers virksomhed. Man ønskede kun af rent praktiske grunde et organ, der kunne træffe bestemmelse om de fælles opgaver for eksempel ydre mission.³⁶⁵ Med oprettelsen af delegeretmødet var etableringen af Luthersk Missionsforening som en landsdækkende, decentralt opbygget forening afsluttet. Det falder uden for denne artikel at beskrive foreningens videre udvikling.

Konklusion

Rosenius' budskab lød første gang 1849 i Helsingør forkyndt af Ahnfelt. Ahnfelts budskab skabte nyt liv i den gudelige forsamling i byen. Fra Helsingør blev Rosenius' budskab via *Pietisten*, *Ahnfelts Sangbog* og forskellige prædikanter formidlet til andre gudelige forsamlinger i Nordsjælland. Resultatet blev dannelsen af flere forsamlinger præget af Rosenius' budskab.

Takket være Ahnfelts besøg fra 1852 og de følgende år, andre forkyndere fra Sverige og Norge, læsning af *Pietisten* og brug af *Ahnfelts Sangbog* voksede der i løbet af 1860'erne en forsamling frem i København præget af Rosenius' budskab.

I Jylland blev Rosenius' budskab fra 1858 spredt i Den Gudelige Forsamlingsbevægelse gennem det norske tidsskrift *Budbæreren*, men vi har ingen indicier for, at norske og svenske prædikanter har virket i Jylland, som det skete i Nordsjælland og i København, førend Luthersk Missionsforening blev etableret på Bornholm i 1868. Selv om Rosenius var kendt og læst i Den Gudelige Forsamlingsbevægelse, blev der ikke oprettet forsamlinger præget af Rosenius som på Sjælland.

I 1852 hørte bornholmeren Herman Sonne Wolffsen Ahnfelt prædike på Amager, og han blev omvendt. I 1855 udsendte Ludvig Høyer et sanghæfte, hvor 10 af sangene var fra Ahnfelts første sanghæfter. I 1856 prædikede Ahnfelt første gang på Bornholm. Men der blev ikke dannet forsamlinger præget af Rosenius' budskab, som det skete i Helsingør og i København.

³⁶⁵ Thorngreen (red.), *På Ordets grund*, 66; Petersen, "Historiens tale 1849-1968", 102.